

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО

УРИВОК З МОЇХ СПОМИНІВ

ЗА 1917 Р.

ПРАГА

Є. ЧИКАЛЕНКО

УРИВОК З МОЇХ СПОМИНІВ ЗА 1917 Р.

З додатком Іменного Показчика до перших 3-х книжок «Спогадів»,
виданих Спілкою «Діло», і до «Уривка з моїх споминів».

Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академичному Комітеті
ПРАГА
1932

Друкарня Legiografie, Praha XIII.-Vršovice, Sámová 665.

При Українському Академичному Комітеті року 1930 засновано «Фонд імені Є. Х. Чикаленка» з метою видання друком праць Є. Х. Чикаленка, що їх небіжчик не встиг за життя свого видати. Протягом двох років Фонд збирал пожертви і нині розпоряджає невеликою сумою, що дає можливість приступити до видання.

В першу чергу Фонд, за постановою Академичного Комітету, видає «Уривок з моїх споминів за 1917 р.» (рукопис приготував до друку сам автор) разом з «Іменним Показчиком» до I, II та III книжок «Спогадів», виданих Видавничою Спілкою «Діло», та до цього «Уривка».

При цій нагоді Комітет «Фонду імені Є. Х. Чикаленка» складає щиру подяку всім інституціям, організаціям і особам за пожертви на «Фонд», а також проф. Дж. Антоновичеві за зłożення «Показчика».

Прага 1932.

За Комітет «Фонду»:

*А. Яковлів,
Г. Чикаленко-Келлер,
Є. Вировий.*

ДОДАТОК.

Стан каси «Фонду імені Є. Х. Чикаленка» на 1. VII. 1932.

<i>Прибуло:</i>	<i>Витрачено:</i>		
	Кч.	Кч.	
1. Пожертв	8.733.20	1. Друк оголошень . . .	303.—
2. % % Банку	<u>527.18</u>	2. Поштові і інш . . .	114.20
	<u>9.260.38</u>	3. Видатки Банку . . .	92.88
			<u>510.08</u>
		Лишок в касі . . .	8.750.30
Баланс	<u>9.260.38</u>	Баланс	<u>9.260.38</u>

Список жертводавців.

	Кч.		Кч.
Укр. Академичний Комітет	2.000.—	І. п.: проф. Косюра, др. С. Масенко, проф. А. Яковлів, проф. С. Смаль-Отоцький, інж. Боровик, інж. Зубенко, по 50 Кч .	300.—
Укр. Господарська Академія в Подебрадах	1.000.—	Збірка в Укр. Педагогічному Інституті	33.—
Пан К. Лисюк, Нью Йорк	1.000.—	І. п.: інж. Євтухів, проф. О. Ейхельман, проф. Ка-бачків, п. Карпінський, др. Т. Галіп, по 30 Кч .	150.—
Укр. Народний Дім в Чернівцях	1.000.—	Збірка по листу ч. 1	28.—
Укр. Науковий Інститут в Берліні	803.—	Ген. Омелянович-Павленко (старш.)	25.—
Народня Торговля у Львові	500.—	І. п.: М. Гайдак, проф. І. Ярема, І. Мірний, інж. В. Філонович, проф. О. Колесса, др. Сладецький, по 20 Кч	120.—
Др. М. Галин	200.—	Дрібніші жертви склали:	
Видавництво «Української Молоді» в Празі (Є. Вировий)	200.—	Кущинський, Петрич, Гайдовський, Гловінський, Бурачинський, Білінський, Цибуляк, Літвіцький, Малик, Операнський, Рибачук, Мелник, Омельченко, разом .	128.55
Т-во Просвіта у Львові	222.15		
Укр. Т-во Прихільників Книги в Празі	200.—		
Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі	130.—		
Др. І. Драбатий (збірка в Берліні)	230.10		
Пражська Група Р.-Д. Партиї	100.—		
Укр. Школа в Чернівцях	100.—		
Пан інж. Тузів	99.60		
Укр. Центральний Комітет у Варшаві	89.50		
Т-во «Дністер» у Львові	74.30		
		Всього	<u>8.738.20</u>

Уривок з моїх споминів за 1917 рік.

I.

Початок революції. — Організація Центральної Ради. — Відновлення української газети. — Кооперативний зізд і зародок Української Армії. — Життя літом в селі на Херсонщині. —

Розвал фронту і деморалізація села.

В кінці лютого 1917 року ст. ст. зявилися в Київі одна за одною копії телеграм Голови Державної Думи Родзянка в ставку до царя такого змісту:

«19 26/II 17 ст. ст. Основна. Царю. Ставка. Положенне серйозне. Столиці анархія. Правительство паралізовано. Транспорт, продовольство (харчі), топливо прийшли в повний розстрій. Улицях безладдя, стрілянина, військо стріляє одно одне. Необхідно зараз доручити особі, що користується довір'ям в державі скласти нове правительство. Проволікати не можна. Всяке проволікання смерти подібно. Молю Бога, щоб сей час відповідальність не впала на вінценосця».

Але засліплений своїм самодержавством, царь Миколай Кривавий, не послухав щирого монархіста Родзянка, а звелів командуючому Петроградом, ген. Хабалову, залляти кровю повстання, але вже було запізно, і Родзянко знов йому телеграфував:

«27/II. Вранці положенне погіршало. Треба зараз зробити заходи, бо завтра буде пізно. Настав останній час, коли рішається доля держави, дінастії».

Того-ж 27/II, о 2-ій годині:

«Великі відділи війська підійшли до будинку Думи стрічені Чхеїдзе, Скобелевим, Керенским. Промови покриті криками ура. Карабул (варта) Таврійського Палацу знятий відділами повстанців. В 2½ години приватна нарада Думи доручила Раді Старійшин вибрati Тимчасовий Комітет».

Того-ж дня о 5 г. увечері:

«В Думу доставлено Щегловитова. Після короткої наради розпорядженням тимчасового Комітету Керенський обявив Щегловитова арештованим. Поміщено сильним конвоєм павілоні Таврійського палацу. Вдень солдатами, після короткого відпору тюремної сторожі, взято Кресты, Пересильная, Дом предварительного заключення*). Всіх політичних визволено. Вдень розгромлено Охрannoе отдѣленіе, Жандармское Управлениe, архиви, діла (справи) політичні знищено. Вдень в Думі зібралося перше засідання організованого Совѣта рабочих депутатов».

Після цих телеграм ясно стало, що «самодержавіе», в коріні підірване Отолипинською реакцією, нарешті впало, можна сказати, заходами Распутина, бо ніхто його так не здіскредитував, не втолтав у болото, в помії, як цей придворний роспутьник. Радість опанувала всіма верствами і шарами людності, але я, по своїй скептичній вдачі, казав:

— Отой Совѣт рабочих депутатов буде тою ложкою дьогтю, що зопсує всю бочку меду!

Кадети ще вірили тоді, що Дума, ставши на чолі революції, поведе її за собою і тішилися, що їх мрії здійсняються: «Миколай, зрікшись престолу, передасть всі права братові Михаїлу, який робитиме все по вказівкам «прогресивного блоку»**); в громадянстві, як за часів Великої Французької революції, підніметься патріотичний дух, і Росія доведе війну до «побѣдоносного» кінця, обєднає весь «Русский народ, під скіпетром Русского імператора, придає Константинополь і протоки і т. д.».

На чолі «Временного Правительства», поки не збереться «Учредительное Собрание», став безцвітний князь Львов, але «Совѣт рабочих и солдатских депутатов» всадив у це правительство свого довіреного ес-ера Керенского і подиктував новому урядові свою програму:

*) Петроградські тюрми.

**) Бльок помірковано-поступових фракцій Державної Думи.

Повну амністію всім політичним, свободу слова, віри, зібраннів; нові вибори в земські та міські самоврядування на основі «четирьохвостки».

Окрізь по містах позасновувались «временные исполнительные комитеты», поарештовано або поскидано царську адміністрацію, а по селах сільських старост, старшин, поліцію; до самоврядувань тимчасово додано вибраних на основі «четирьохвостки» гласних (радних) і позмінювано голов та членів управ.

Все йшло добре, поки не вніс розвалу в життя та дезорганізації в армію «приказ Совѣта рабочих и солдатских депутатов», що вводив виборне начало в командний склад армії, який мусів підлягати у всьому «Солдатским Комитетам». Незабаром, коли вияснилось, що цей приказ зовсім здезорганізував армію, «Совѣт» поспішив скасувати цей свій приказ, а «солдатським комітетам» надав тільки господарські, а не командні функції, але було вже занізно. Солдати поскидали більшість свого командного складу і на його місце новибірали переважно прaporщиців та бойкіщих солдатів, а кадрові офіцери мусіли тікати з армії, бо наражалися на знущання, а то й на смерть. Сей дух анархії передався з армії і на широкі кола міського пролетаріяту та селянство. Вже тоді ясно було, що на зміну монархії іде анархія.

В перші ж дні революції Тупівська Рада (Заряд Товариства Українських Поступовців) (ТУП) постановила вжити всіх заходів, щоб вплинути на «Временное Правительство», аби воно, як найшвидче ліквідувало війну, яка тільки руйнує наш край. Ще 1916 року Тупівська Рада видала і розіслала до всіх Російських газет відозву до громадянства, в якій доводила, що війна ведеться наперекір бажанню українського народу і крім шкоди нічого не принесе. Але російське громадянство так було захоплене війною до «побѣдного конца», що відозву нашу вважало за зраду державі, за німецьку інспірацію.

Крім того Рада намагалася, щоб як найбільше українців ввійшло в Київський «Исполнительный Комитет», який захопили в свої руки кадети та меньшевики і в свій склад з

українців прийняли тільки С. Ефремова та А. Ніковського, а більше нікого не хотіли пускати.

Те ж саме діялося по всіх містах України, бо всі вони були цілком обмосковлені; за те в земствах скрізь взяли гору українські елементи, які підпірав народ.

З першого-ж дня революції Київське Громадянство, як вівці без чабана, безпорадно товклося в задніх кімнатах клубу, бо передні були зайняті військовим шпиталем. Наїнергічнійші старшини клубу, М. Синицький та В. Королів, запропонували нам, щоб Тупівська Рада, яка збиралася завжде по четвергах у мене, засідала що-вечора в Клюбі, щоб раз-у-раз було відомо громадянству про що вона міркує і що вирішує, бо всі почувають відсутність керуючого центру. Рада складалася тоді з таких особ: А. Вязлова, А. Вілінського, Д. Дорошенка, С. Ефремова, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, А. Ніковського, Л. Черняхівської, О. Андріївської та мене, крім того на засідання ми запрохували раз-у-раз дружину проф. М. Грушевського, щоб через неї і він, як почесний член ТУП'у, був у курсі справ. Ми раз-у-раз допитувалися в неї — чи скоро приїде й професор, бо всі ми вважали його тоді за «некронованого короля України», який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад. З того часу засідання ТУП'івської Ради перенесено було в задню кімнатку клубу, а громадянство наповнило дві перших великих кімнати. По проекту Короліва та Синицького намічено було секретарів по ріжних галузях діяльності і рішено скликати ТУП'івський зізд, а потім і Всеукраїнський Конгрес. Але не все громадянство признало над собою зверхність ТУП'івської Ради. На друге ж засідання ради в клубі прийшли: І. Стешенко, Д. Антонович та О. Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше питання не могли перечислити тих організацій, бо очевидно, що тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було.

Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУП'івською і вимагають, щоб в Раду увійшло відожної їхньої організації по стільки же делегатів, скільки є членів ТУП'івської Ради. Не зважаючи на наші доводи, що

ТУП'івська Рада є тільки Виконавчий Орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціялісти, вони стояли на тому, що вони являються делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогичного музею. Щоб не розбивати сил і не витворювати двох центрів, ми рішили зіднатися з тими «делегатами» від соціалістичних організацій і таким чином повстала Центральна Рада. Але співділання з такими безпрінципними демагогами як О. Степаненко, та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене хворого так занехотило, що я з того часу перестав ходити на зіbrання Центральної Ради.

В такий рішаючий і горячий момент особливо відчувалася відсутність української преси, яка давала б тон, напрям і до голосу якої прислухалося б громадянство. Всі певні були, що я зараз же відновлю «Раду», але у мене тоді абсолютно не було грошей і в банках нігде не можна було позичити, а незабутнього моого спільника, В. Сіміренка вже не було на світі, він номер 1915 року. Я подав думку, щоб за видання газети взялося «Товариство підпомоги української літератури, науки і штуки», але в Київі було тоді тільки три члени того Товариства: В. Леонтович, С. Ефремов і я; Ф. Матушевський був на Кавказі, І. Шраг жив у Чернігові, П. Стебницький в Петербурзі, а М. Грушевський був на засланні в Москві; то ми рішили як найшвидче порозумітись з ними, а тим часом я подав військовому командуванню заяву, що відновляю закриту 1914 року «Раду».

Саме тоді приїхав з Москви М. Грушевський і коли я побачився з ним, він уже був освідомлений про заснування Центральної Ради і видимо був дуже задоволений, що його позачино вибрано головою, тому я й не здіймав питання про це, а сказав йому про думку організувати видання газети під фірмою «Т-ва підпомоги». Він нічого принципіально не мав проти того і ми рішили просити В. Леонтовича, як голову Т-ва, скликати зіbrання, як найшвидче.

На відході М. Грушевський спитав мене, як я думаю —

чи безпечне тепер робити купчу (контракт) на землю, яку він сторгував, щоб мати самостійний ценз по повіту до Державної Думи, щось коло 100 десятин. На це я відповів йому:

— На мою думку не варто купувати землі, бо Установчі Збори, на яких переважатимуть селяне, певне реквізують поміщицькі землі за ціну дешевицу, як ви за неї заплатите.

Так він землі і не купив.

Перед засіданням Т-ва «Підмоги української літератури, науки і штуки» зайшов до мене харківський адвокат М. Міхновський, що тоді служив у Київі Товарищом Військового Прокурора і почувши, що я не маю грошей на видання газети, запропонував організувати видання на паях (уділах), рублів по 10 тисяч пай, тоді він з своїми однодумцями візьмуть пять пайв.

— Але ж ви, кажу, самостійник, а на нашу думку ще не на часі підіймати це питання в газеті, бо це перенолошить московське й наше зросійщене громадянство і воно нас роздушить, бо з ним боротьба тяжча, як з царським урядом.

На це він відповів, що сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави, бо маси народні ще не свідомі, але треба їх освідомлювати, а тому йому йходиться про газету, без якої тепер обійтися не можна.

На зборах «Т-ва Підмоги» одноголосно рішено взятися за видання газети але готівки у Т-ва не було, то рішено застарати в банку тих 300 тисяч процентових паперів, що йому видала дружина В. Сіміренка по його смерти, і купити друкарню, а коли не стане грошей, то привабити до видання ще найщиків. Я оповів про пропозіцію Міхновського, але більшістю голосів проти моого та Ефремова пропозіцію Міхновського відкинуто, і рішено визначити пай в 5 тисяч руб., тоді один пай візьме ТУП'ївська організація, один пай візьме видавництво «Час», як сказав М. Синицький; я теж сказав, що візьму один пай, по зборі хліба. Далі ніхто з присутніх не обізвався, а коли очі всіх звернулися на Леоновича і на Грушевського, то Леонович одверто висловився, що не рішається тепер ослабляти себе матеріально, бо певний, що Установчі Збори відберуть від поміщиків землю. А Грушевський сказав, що у нього немає грошей; я ж не мав сміливости сказати йому,

що він же роздумав купувати маєток, то гропі зосталися вільні.

Коли піднялося питання про назву газети, то всі висловилися за те, щоб вона мала зв'язок з «Радою» і спинилися на назві «Нова Рада», але Грушевському видимо дуже того не хотілося і він став доводити, що «Рада» не мала ніякої популярності. На це я прочитав голосно картку, що дістав на передодні від сина з Петрограду, в якій він писав: «Тільки що вернувся з мітінгу, на якому було біля 1500 гвардійців-українців; враження колосальне; тепер тільки я упевнився в тім, яке величезне значіння мала «Рада», треба зараз, як найшвидче відновити її». А він же, кажу, раз-у-раз іронично ставився до «буржуазної» «Ради».

Після того М. Грушевський замовк.

А. Ніковський згодився взяти на себе редактування і працю зорганізувати видання газети. Це зняло з мене тягар, що лежав на моїй душі і тепер я з спокійним сумлінням міг виїхати на Херсонщину у свій маєток Перешори, куди щоденно листами й телеграмами викликав мене управитель. Він неодмінно повинен був виїхати додому на Катеринославщину, а тут земство вимагало здачі хліба, а агент Міністерства Хліборобства викликав мене для найму землі на випас військової скотини. Я все відтягав свій відїзд з Києва поки не налаштується газета, бо всі вважали, що це повинен зробити колишній видавець, і я сам бачив, що без газети абсолютно не можна обйтися.

На передодні відїзду пішов я на губерніальний кооперативний зізд, що відбувався в Педагогичному музею. Всі місця величезної авдіторії, від долу аж до стелі, були заняті народом; в партері сиділи кооператори, а весь амфітеатр набитий був інтелігентною київською публікою. Промовці говорили не на кооперативні теми, а про те, що настав день воскресення України, що треба скрізь на всі урядові посади вибирати самих українців, що треба заводити українську мову в школах, засновувати свої гімназії і т. д. Міхновський в гарячій промові закликав до організації української армії і пропонував зараз же заснувати охочекомонний полк і прочитав список старшин, які виявили бажання вступити в склад цього полку; це ви-

кликало грім оплесків, хоч наші соц. демократи, додержуючись свого програму, тоді, спочатку революції, рішучо виступали проти організації української армії. А коли розміщений серед публіки студенський хор заспівав «Ще не вмерла Україна», то всіх охопив невиданий мною в житті ентузіазм: всі цілувалися, деякі плакали з радощів. Я так рознерувався, що не міг здергати голосного ридання і благословляв долю, що мені довелося дожити до такого щастливого дня; я радів в душі, що з молодих своїх років взяв вірний напрямок і йшов, чи добре чи погано, а вірною дорогою і перед смертю не скажу, як казав небіжчик Лесевич, російський філософ, родом українець:

— Як тяжко вмірати, побачивши аж перед смертю, що все своє життя йшов не тою дорогою, якою треба було йти». Він тільки перед смертю став свідомим українцем.

Після цієї маніфестації дуже мені хотілося лишитися в Київі, щоб побувати ще на урочистій уличній маніфестації, яку Центральна Рада оголосила на 19 марта, але в мене вже був білет на 17-те, який я з превеликими труднощами добув та й земству і агентові Міністерства я призначив день свого приїзду, то вже не можна було відкладати подорожі.

Про все, що діялося в Київі від 17-го марта до 20-го жовтня ст. ст. я знаю тільки з газет та листів, а тому й росказувати не буду, а роскажу тільки про те, що я переживав і спостерігав, живучи літо 1917 р. в селі на Херсонщині.

Приїхавши в Перешори я довідався, що, замісьць сільського старости, організувався Комітет з А. Кущоперою на чолі. Сей Кущопера, син захожого з Поділля селянина Федора Кущопери, що купив коло Перешор 30 десятин землі і жив собі на хуторі, служив у гвардії, а потім городовим (поліціянтом) в Одесі, потім поліційним урядником в Бесарабії, звідки вигнано його за хабарі і він, оселившись на хуторі в батька, занявся підпольною адвокатурою. Люде розказували, що бувши городовим в Одесі, він у 1906 році виконував обовязки ката і вішав революціонерів; може цьому й неправда, але кожному, хто гляне на його одворотну, червону, рябу пику і величезну статуру, приходить в голову, що так повинен виглядати кат.

А що він був без усяких моральних підстав, людиною «безсновісною», як казали люди, то видно з того, що він, виманивши у батька документ на всю його землю, не дав нічого рідним братам і нарешті і самого батька вигнав з хати і той помер у чужих людей. І от така людина стала керовником нашої громади, найпершим чоловіком її. Коли я завважив це селянам, то старіці тільки плечима знизували або рукою махали, а молодчі, що поверталися з фронту, зухвало відповідали:

— Він наш брат, мужик, а такий бувалий, на всі боки битий, що не дастесь панам обманити.

Не знаю, як по інших місцевостях, а у нас і по сусідніх селах майже скрізь наверх повипливало оттаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами і т. ін. і поставали провідниками народу, бо в ширість інтелігенції народ не вірив. В м. Окнах, напр., вибрано за голову комітету бувшого жандармського вахмістра Моргуся, який обшахраяв громаду на велику суму. В с. Ставровій виплив на самий верх Саблатович, який, бувши делегатом в Київі на селянському зізди, украв на noctlіzі у сусіда 150 карб. Коли їх у нього витрусили, то не бажаючи робити розголосу, тільки вигнали його з зізду, написавши про його вчинок громаді. Взагалі у нас по селах старіці чесніці селяне притихли перед молодчими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обережненько докоряли їм за се, то вони нахабно кричали:

— Я на фронті кров проливав, а ви тут багацтва збиралі!

Причім без сорому лаялись по матерщині, кажучи, що тепер «свобода слова».

За скілька років війни вони відвикли від мирної праці, роспакудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім kraю, тому то вони й вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраяти здавна і мали на це досвід. «Совісним людям», як казали селяне, «стало тяжко жити на селі».

Мардарівський крамарь жид Шафер, вдумливий чоловік,

який любить говорити все порівнюючими байками, так характеризував мені теперішній стан на селі:

— Чиста, сира вода не шкодить чоловікові, а варена ще луща від сирої, але недоварена вже шкодить. Отак і з народом: поки він був сировий-темний, з ним можна було жити, коли він звариться, то б то просвітиться, з ним ще ліпше можна буде жити, а тепер він недоварений — ой, як з ним тяжко жити!

А коли я завважив:

— За те ви тепер маєте рівноправів!

— Оте рівноправів, як оті картки на цукор, що нам подавали: по них цукру не дістанеш, а вони самі не солодкі. Тепер зняли «черту осьдlosti», тепер є право нам скрізь по Росії їздити й жити, а через безладдє нікуди не можна поїхати — і товару нігде не дістанеш і ограбують дорогою. То ми тепер торгуємо так, як той чоловік з жінкою торгували горілкою. Продали вони корову та купили барило горілки. От, чоловік дає жінці п'ятака, щоб всипала йому чарку. Потім жінка дає чоловікові того самого п'ятака за чарку горілки, то так позбулися й корови й горілки. Отак ми, купці, тепер один у одного, тут в Мардаровці купуємо всякий крам, бо свіжого з сторони не можна привезти. Думалось, що після революції краще житиметься, аж воно тепер гірше, як за царя. Тоді я дав приставу (поліційний комисар) хабаря і місяць живу собі спокійно, а тепер, що хвилини боюся, щоб не ограбували, не вбили. Отаке тепер життя!..

Господарювати було безмірно тяжче, як за попередніх років: як людей так і кращу худобу позабірали до війська, лишилася сама каліч та молодник. Хоч солдати масами тікали з фронту, але робити вони не хотіли, а в більшості провадили комерцію, продаючи селянам чай, цукор, привезені з фронту, військове убраннє, взуттє, а розпродажши, зявлялися до військового начальника, або просто у свою частину, діставали нове убраннє і знов приїздили його продавати; таким робом постепенно майже всі селянє повдягалися у військове убраннє, бо на базарах, справді, не можна було докупитися ні чобіт, ні краму на одежду. Багато дезертирів, згуртувавшись у банди,

грабували вночі селян, панів, а по хуторах нападали і в білий день. Правда, мені ніхто не робив ніякої шкоди, бо я давно іродав селянам скільки їм треба було землі, то у мене з ними були як найкращі відносини, а се діляло її на сусідніх селян. Коли в Одесі зібрався селянський зізд, який постановив забрати всі незасіяні панські землі, то деякі фронтовики підбивали селян забрати і в мене, але більшість не згодилася, кажучи, що треба підождати земельного закону. Взагалі, життя того літа в селі було неспокійне, напружене: робітники в економії (дворі) майже виключно хлопчаки, абсолютно не слухали старших, а робили коли хотіли і що хотіли; в саду не можна було вберегти від них ні ягодки, ні овочі, бо все виривали зеленцем, разом з гиляками. Я поривався виїхати з села і просив листами всіх приятелів, які кликали мене до Київа, найти мені оконома; нарешті, під кінець жишив, Ф. Матушевський прислав мені чеха Бедриковського, на якого, як він казав, можна зовсім покластися, бо він людина безумовно чесна. Але виявилося, що він абсолютно не знайомий з місцевими умовами господарювання і мені треба було зоставатися, поки не зроблено буде озимого посіву. Саме тоді вернулися з фронту два моїх приятеля, заможні селянє, що їздили туди з підводами як погонці, і радили мені не засижуватися в селі. Вони розказували, що поза фронтом, у запіллі наші солдати немилосердно грабують і вбивають всіх заможних людей, а справа стойть так, що незабаром фронт докотиться й до нас; хоч наші селянє, казали вони, мені нічого лихого не зроблять, а фронтові солдати не помилують; не страшно німців, бо вони не знущаються над нашою людністю, а страшно своїх!

Я послухав їх і почав ліквідувати своє господарство: продав хліб своєму Кредитовому Т-ву по встановленій ціні, по 6 руб. за пуд, хоч сусіди мої пани та заможні селянє продаювали його потаємці по 25 руб. за пуд і вночі вивозили хліботорговцям. Роспродав поступенно коней, худобу, хоч все таки на риск лишив по десятку кращих завідських коней, скотини, овець, щоб не знищувати заводу, що тягнеться у мене з діда-прадіда. А тим часом приїхала до мене військова комісія і, оглянувшись мої порожні стані, кошари, заявила мені, що у мене

буде етапний пункт, в якому буде коло сотні коней та душ 20 салдат. Хоч се була й нахаба, але всетаки оборона від банд, які розберуть самовільно моїх коней, худобу та інше майно; але етапна команда сама покрала у мене курі, гуси, поросята, порозбрала на дрова всі плоти, тини.

Чим далі під осінь, тим більше розлазився всякий лад в селі: все більше й більше тікало солдатів з фронту, і оповідаючи про фронтові порядки вносили повну анархію, деморалізацію в село; «свобода слова» дійшла до того, що й жінки, не соромлючись стали лаятися по матерщині. Сільський комітет, вибраний з сяких-таких господарів, з Кущопорою на чолі, в очах фронтовиків, став «буржуазним» і втратив всякі владу і повагу настільки, що одна безсоромна молодиця, на розборі якоїсь своєї справи, при всій чесній громаді вигукнула до Комітету:

— Я вас всіх чисто о-цю!

Фронтовики весело розсміялися, а члени Комітету поєставали засоромлені зза столу, спльовуючи:

— Тъфу на тебе, сатано!

А один підпилий фронтовик, розсказують, коли в церкві іші виголосив — «і вас православних христіан», вигукнув:

— Тепер нема христян, тепер усі граждане, арештують його, сякого-такого старорежимця! — і кинувся до попа.

А коли піп став гамувати його хрестом, то він вигукував:

— Што ти виставляєшся своїм хрестом, у мене, видиш, теж є Єгорьевський хрест на грудях, а я плюю на нього!

В Кононівці один салдат, домовляючи шлюб, не схотів, щоб на нього надівали вінець, кажучи, що таку корону царь надідав.

Але о. Максим Чернишевський, взагалі дотепний чоловік, збив його, кажучи:

— Чого ж ти в штанях прийшов, адже ж і царь штани надідав.

Взагалі почалася така анархія, що один старий селянин в розплачі сказав:

— Бачив я на своєму віку халеру, від якої люде, як

мухи, мерли, бачив сарану, після якої настав голод, але *свободи* такої ще не бачив і не чув.

Коли Центральна Рада добилася від уряду Керенського автономії тільки для пяти центральних українських губерній, то заможні селяни і панки висловлювали свій жаль, що й нашу Херсонщину не приєднано до України. Вони невідомі були, що близький Київ швидче дасть лад і скоріше заведе у нас спокій, ніж далекий Петроград. Один з них, заможний панок Іван Розміриця*), почав їздити власними кіньми по повіту та агітувати за те, щоб наше земство постановило приєднатися до України. А багатий землевласник Родзянко, сусіда мій по київському будинкові, по світогляду російський чорносотенець, що крім «Кіевлянина» не читав жадної газети і знайомства зо мною, як видавцем «мазепинської» «Ради», не вів, після большевицького перевороту в Петрограді, зайшов до мене і почав переконувати, на моє диво, що треба ширити думку про відокремлення України від Росії і приєднання її на федераційних основах до Австрії.

— Тоді, казав він, — ми придбаємо Галичину й Буковину, і зєднаємося з Європою, бо інакше загинемо від азіатсько-московських большевиків, які насунуть на нас, соціалізують землі, будинки, капітали, т. ін., як це вони роблять у себе.

— Ви думаете, кажу, що Центральна Рада не соціалізує землі?

— Я знаю, каже Родзянко, що Центральна Рада мусить обіцяти селянам землю, бо інакше за нею не піде військо. Але я цього не боюся, бо знаю, що не ті будують державу, що роблять революцію. Та її соціалізацію землі може завести тільки общинна Московщина, а у нас, на Україні, де кожний володіє окремим шматком землі, ніхто її, принаймні за дурно, не відбере. Треба тільки швидче приєднатися до Європи...

Як видно з цього, економичний інтерес, вже в перший рік революції, штовхав заможні українські елементи до відокремлення України від Московщини в осібну державу, а го-

*) Роєстріяний 1920 року.

лота, навлакі, держалася міцно більшевицької Россії так само, як за повстання Мазепи, вона трималася царської Москви.

Покінчивши всі господарські справи, я рішив вийхати до Києва. Коли 20-го жовтня я, приїхавши на ст. Мардаровку, побачив поїзд ввесь разгромлений, без вікон, без дверей, наче він видержав обстріл картечою, то у мене пропала всяка надія на можливість всісти в нього, бо ввесь поїзд був набитий салдатами, як бочка оселедцями, що заповнили не тільки площадки й дахи вагонів, а й висіли, як рої бжіл на буферах (розворах) та східцях. Сусіда мій, полковник Главче, підійшов до вагона і попросив «товарищі» дати йому дорогу, але дістав від одного з них такого стусана ногою в живіт, що аж поточився йойкнувиши, при загальнім реготі та свисті салдатів. Станційні служачі оповіли мені, що вони бояться виходити до поїзда в уніформі, а тим більше в червоній шапці, бо коли поїзд затримується, то салдати кидаються бити дежурного, а недавно всі служачі мусіли тікати від них в степ, ховаючись по ярах. На моє щастя до Києва їхала жінка начальника станції, то мене з нею впустила до себе кондукторська бригада і я якось доїхав до Києва, хоч замісць звичайних 12 годин, поїзд йшов 30. Про сон дорогою чи хоч спокій і думати не було чого, бо на кожній перехресній стації кондукторі ледви відбивали салдатів від свого відділу, які штурмували його з лайками та бійкою. Кондукторі всю дорогу проклинали «свободу», за якої їм життя нема і вигукували, що для такого народу треба нагайв та кайданів, бо він свободу розуміє, як право всіх лаяти, бити та грабувати, і показували, що поробили вони в вагонах. Там не було жадної шибки, всі мідяні частини були повідкручувані; в клозеті забрані всі рурки, кранти, як казали кондукторі, на апарати для «самогонки», бо тепер по селах скрізь гонять горілку не тільки з зерна, а й з цукру, який грабують по цукроварнях. В Київ я приїхав здорожений, змучений безсонною ніччю, зовсім хворий.

II.

Большевицький переворот в Петрограді і його наслідки в Київі. — Війна з большевиками і настрій українського війська. — Оголошення самостійності України і повстання місцевих большевиків. — Бомбардировка Києва та «исход» Центральної Ради до Житомира. — Фатальні помилки Центральної Ради по повороті з німецькою силою до Києва, що привели до гибелі Української Держави.

В Київі я застав свою родину в байдорому настрої. Старший син був членом Центральної Ради від соціал-демократичної партії і гласним (радним) Міської Думи; середній, що недавно вернувся з полону, де учителював в таборах полонених, організованих «Союзом Визволення України», тепер був секретарем Голови Секретаріату В. Винниченка.

Від них я довідався про все, що діється в Центральній Раді та Секретаріаті, чого не міг довідатися з газет, сидючи на селі. З свого боку я оповідав про те, що робиться в селі, що всім правлять селянські комітети, котрі поскладалися тепер майже з самих фронтовиків-дезертирів, тоб-то з самого сміття, яке під час бурління життя виплило наверх. По оповіданням синів, в Кононівці, на Полтавщині, діялося майже те саме, а коли на сході гуртом селяне вбили збольшевиченого коновода Петра Малинку, що за царських часів був поліційним агентом, то тепер наче ліште стало.

Відпочивши трохи, пішов я до М. Грушевського, а не заставши його, поїхав до Винниченка. Він в подробицях оповів мені про, тепер вже відомі всім, переговори і притичини з урядом Керенського за Автономію України і скаржився на М. Грушевського, що він кокетує з ес-ерами, раз-у-раз шепочеться з ними, а ес-ери демагогичними способами приваблюють до себе селян, а тому й мають за собою більшість в Центральної Раді, але влади в свої руки не беруть, а тільки заважають ес-декам в роботі над організацією своєї держави, заведення в ній ладу і т. д.

Дійсно, більшість в Центральній Раді була ес-ерівська, бо в сю, суто-московську партію, якої нігде на світі, крім Мос-

ковиціни, нема, записувалися всі, хто не мав виразного світогляду, а Секретаріят, то б то виконавча влада, складався майже виключно з ес-деків. Ес-ери не хотіли перебрати влади, бо партія їхня складалася з самих селян та хлончаків-інтелігентів. Правда, в їхній партії були й такі сивоголові люди, як М. Біляшевський, М. Левицький (артільний), але державним досвідом вони мало чим відріжнялися від таких хлончаків, як М. Шраг, Севрюк, М. Ковалевський, Христюк та інчі, а тому, вони, на всі лади трублячи про соціалізацію, боялися братися за переведення її в життя. Селяне тільки називали себе есерами, а в дійсності вони були проти соціалізації. Один з них, Дан. Коваленко, садовник моого сина, дуже порядний та інтелігентний селянин, пояснив мені це, кажучи:

— Всі селяне розуміють соціалізацію, як відібрання безплатно землі у панів, і невні, що коли поділять її, то вже ніхто від них її не відбере і перший же Парламент закріпить її за ними, може й за невелику виплату.

Таким чином в ес-ерівській фракції Центральної Ради не було навіть однакового розуміння соціалізації.

В соціал-демократичній теж не було єдності, там йшла захована боротьба за вилів між В. Винниченком та М. Поршем, яка зачалася ще з 1905 року. Винниченко не зносив Порша і голосно називав його провокатором, але ніхто йому не вірив, хоч і не перечили, бо Винниченка всі вважали за людину пристрасну, гарячу, непомірковану, а Порша всі мали за розумного, обережного чоловіка, хоч і не переборчого на засоби. Тенер, щоб не розбивати ес-децьких сил, вони наче помиритися — Порш відмовився від суда чести, на який мав викликати Винниченка, а Винниченко перестав обвинувачувати його в провокаторстві, але це примирення було тільки про людське око і не зменьчувало внутрішньої ворожнечі, бо вона лежала глибше — в боротьбі за булаву, за першенство.

Від Винниченка пішов я в редакцію «Нової Ради» і, після сердечного привітання з Єфремовим та Ніковським, висловив їм свою незгоду з напрямом, який взяла «Нова Рада». Перед організацією Секретаріату вона висловлювалася проти перенесення Центральною Радою всієї влади на Україні, бо вважала

се передвічним; потім взяла під свою оборону командуючого скругом Оберучева, який рішуче боровся з організацією українського війська і якого ненавиділо все українське громадянство, вважаючи його за свого лютого ворога. «Нова Рада», зовсім безпідставно і без всякої потреби, різко критикувала політику Центральної Ради, тоді, як, на мою думку, вона тоді не могла провадити інчої політики і бештиги її не було за це. Центральна Рада цілком слушно добивалася автономного урядування на Україні.

На це Єфремов і Ніковський доводили, що Центральна Рада безсильна завести лад. дати всьому порядок, а тому лішче було б їй і не братися і не добиватися влади.

На це я ростовів, що в Херсонщині, яку уряд Керенського не включив у автономну українську країну, ще гірше безладдя, бо в такий бурхливий час ніхто не може дати відразу ладу. Кожний з нас зостався при своїй думці, але з того часу у нас наступила холодність у відносинах, особливо з Ніковським, бо я пророкував, що він свою політикою розгубить і тих передплатників, що має з весни «Нова Рада». І дійсно, не забаром Ніковський, що був самостійним керовником «Нової Ради», мусів шукати нового видавця, бо Т-во «Підмоги» вже не мало чим покривати її дефіцитів.

Статечна, поміркована частина громадянства незадоволена була соціалістичною пресою, що розплодилася на державні кошти, особливо ес-ерівською, в якій приймав діяльну участь М. Грушевський, і потребувала солідної газети демократично-радикального напрямку, але не могла згодитися і з напрямком «Нової Ради». Видавництво «Час», на чолі якого стояли В. Королів та М. Синицький, близькі співробітники дореволюційної «Ради», виявило охоту перейняти на себе видавництво «Нової Ради», але вимагало права вилівати на напрямок газети, та Ніковський на це не згодився і рішив перебиватися сам, будучи певним, що Т-во Підмоги, обновленого складу, друкуватиме його газету дурно в своїй друкарні.

С. Єфремов, завжди далекий від бажання влади, відмовився від Секретарського портфелю, який йому запропонувала Центральна Рада, а працював у газеті «Нова Рада» та занявся

роздором архиву Київської «Охранки». Він оновів мені, а потім і дав прочитати ціле «Дѣло» про мене, в якому зібрано «негласні» відомості про те, що начебто я іздив укупі з небіжчиком Євгеном Олесницьким до австрійського ерцгерцога Фердинанда для обміркування справи відділення України від Росії і прилучення її до Австрії. В результаті того «негласного» слідства Охранка постановила мене арештувати, але не могла мене знайти, бо я, довідавшись, що про мене допитуються, на протязі трьох років війни, проживав у Фінляндії, Петербурзі, Москві, а в Київі бував тільки не надовго і не пронисуючись. Тепер мені стали ясні причини трусів у мене в Київі, Переяшорах та Кононівці. Крім того, Єфремов оновів мені, що їй уряд Керенського підозріває мене в тому ж самому, бо Секретарі Почт і Телеграфу, російський ес-ер Зарубін, казав їйому, що в розиоряження перлюструвати мою кореспонденцію, а якийсь добродій з контр-розвідки, що при новому уряді провадить функції Охранки, казав моєму синові, що як би вдалася авантюра Корнилова, то мене, М. Грушевського та давно номерного В. Антоновича мали повішати за зраду державі. Дивувалися ми з Єфремовим такому обвинуваченню, бо ні я їй ніхто, здається, з українців, не бажав прилучення України до Австрії; правда, під час війни, коли взято було росіянами Львів і Галичину приєднано до Росії, я висловлювався, що ліпше було б Україну приєднати до Австрії, хоч по Дніпро, щоб підсилити український елемент в Австрії.

Того ж самого дня ввечері зайшов до мене Грушевський віддати візіту. Він був у дуже бадьюому настрої і тимався самовиевнено. Літом він ще писав до мене в Переяшори, що особисто дуже відчуває мою відсутність в Київі, тепер же він не потрібував нікого, бо тішився великою популярністю серед більшості членів Центральної Ради, яка майже вся складалася з дійсних та фальсіфікованих ес-ерів. Я пробував остерегти Грушевського від ес-еровського рішення аграрного питання на Україні, бо воно зробить ворогами Української держави всіх маючих землі більше трудової норми, і що не можна будувати держави на одній пролетарській класі. На це він відповів, що держиться більшості: як вона вирішить, то так і буде. Я ви-

словлював побоювання, щоб анархія, яка повстала скрізь, не довела знов до монархії, при якій, дай-Боже, щоб нам залишилися хоч ніколи українська. Він весело розсміявся, як сміється старий, досвідчений чоловік з наївного хлопчика.

На тім напис побачення скінчилося і я вже не бачився з ним аж до Нового Року, бо мені не хотілося одбрати у нього час, тим більше, що я визнавав і тепер визнаю, політику Центральної Ради в той період цілком правильною, бо проти московської большевицької пошести тоді ще не було ліків.

Через кілька день після моого приїзду до Київа, коли в Петрограді стався, 25-го жовтня ст. ст., переворот і большевики захопили владу, то в Київі почалася одверта боротьба за владу між урядом Керенського з одного боку і Центральною Радою та большевиками з другого. Центральна Рада цілком слушно рішила, не виступаючи проти большевиків, захопити всю владу на Україні в свої руки, бо як би вона виступила проти большевиків, в оборону уряду Керенського, як радила «Нова Рада», то від неї відсахнулися б народні маси і вона повинна була б відступити владу місцевим большевикам ще в жовтні 17-го року і не зробила б того, що вона зробила корисного для української справи на протязі трьох місяців, то б то до навали московських большевиків в січні 18-го року. А як би гору взяла над большевиками влада Керенського, то вона так само, як і влада Леніна, прислала б військо завойовувати Україну, бо жадний московський уряд не потерпить України, як самостійної одиниці.

Коли Центральна Рада, разом з большевиками перемогла в Київі уряд Керенського, арештувавши ненависного всім українцям губерніяльного комисара, росийського меншевика Кіріенка та інших, тоді почалася у неї боротьба за владу з місцевими большевиками. «Совет рабочих і солдатських депутатів», в руках якого, з перших днів революції, був царський Палац, намагався всю владу захопити в свої руки; на чолі київських большевиків стояв один з братів Пятакових, людина, кажуть, талановита і гаряче відана большевизму. Українська контр-розвідка раз-у-раз доносилася Секретаріятіві, що большевики мають намір арештувати Секретаріят і Центральну

Раду, і вимагала дозволу арештувати Пятакова та інших голів большевицьких, але Винниченко на се не згоджувався кажучи:

— Я хотію, щоб большевики почали війну перші; я певен, що як би большевики пішли війною на Центральну Раду, то у нашого війська підійдеся б такий загальний ентузіазм, що воно розгромило б місцевих і московських большевиків і Україна на завжди позбулася б московської небезпеки.

Я росказував Винниченкові з слів М. Василенка, товариша міністра Просвіти в уряді Керенського, що Керенський так само бажав виступу большевиків, в ісвности, що він їх розгромить. Я остерігав Винниченка і пророкував йому долю Керенського, бо чув від свого земляка Гордія Лямки, шофера в київським броневім дівізіоні, що вся наша армія збольшевичена і вороже ставиться до «буржуазної» «Центральної Ради». Причини лежать в тому, що большевицький уряд, захопивши владу, зараз видав наказ, щоб громади забрали іанські землі в свої руки, а Центральна Рада обіцяла виробити закон, на основі якого земля мала перейти в селянські руки. Безземельне і малоземельне селянство зрозуміло це, як бажання Центральної Ради відтягнути передачу землі в його руки, і всі надії та симпатії перенесло на большевиків, зовсім ігноруючи Центральну Раду. По селах почали забірати та ділити між собою панські землі та інвентарь, палити та розтятати по кавалкам панські забудовання. Назначених Центральною Радою повітових комисарів ніхто не слухав, бо у них не було ніякої військової сили, яка підтримала б їхню владу. У мене ні в Переяшорах, ні в Кононівці селянє нічого не зачепили, а тільки, на основі Ленінського наказу, сільські комітети переписали все майно і заборонили його продавати, до рішення Установчих Зборів. Я вже казав, що я своїм селянам продав скільки їм треба було землі, а тому у нас з ними були як найкращі відносини і родина моя до кінця 1922 року спокійно жила під захистом селян, поки большевики законом не заборонили поміщикам жити в своїх бувших садибах і не виселили її. А сусідні економії поруйнували, попалили, а замісток Реміха під Ананьівом, який селянє не могли поділити,

счинився, як я читав у газетах, справжній бій між скількома сумежними селами, бо економія та стояла сама по собі, окрім в степу; дійшло діло до окопів, кулемстів і навіть до гармати, яку привезли з станції Бирзула, взявиши її у якоїсь військової частини.

Так само уряд Леніна звернувся з наказом до армії, щоб вона сама зробила фактичний мир на фронті, щоб наші солдати браталися з німецькими, тоді й ті примусять своє правительство до заключення миру. А Центральна Рада доводила, що без згоди з союзниками не можна миритися; натурально, що салдатам українцям, втомленим війною, більше подобалися слова московського большевика Леніна, ніж «буржуазної» Центральної Ради, хоч і української. Антанські військові агенти, що покинули російську армію і перебралися до Києва, обіцюючи призвати Українську Державу, гарячо умовляли український уряд держати свою армію на фронті, хоч і без руху, щоб німці не мали змоги перекинути своєї армії на західний фронт. Секретарят і без того намагався всіма силами не допустити до розвалу своєї армії, а це ще більше нахиляло наші салдатські маси до большевиків. Самостійники-соціалісти раз-у-раз піднімали на засіданнях Центральної Ради мову про оголошення України незалежною Державою, доводочи, що це підніме в армії патріотичний дух, забезпечить її від большевизму. Але Центральна Рада не одважувалася оповідати України суверенною Державою, зважаючи на змосковщений мійський пролетаріят, який загрожував штрайком в разі відокремлення України від Росії і можна було сподіватися большевицького повстання по всіх більших містах України, а на українську армію в боротьбі з большевиками, як я вже казав, покладатися не можна було.

Тим часом контр-розвідка, без відома Винниченка, захопила одної ночі Пятакова і невідомо де його поділа; потім вже вияснилося, що його вбито десь коло Поста Волинського і накрито снігом. Цей турецький спосіб боротьби з політичними супротивниками натурально страшенно обурив большевиків і вони готовалися тоді ж виступити з зброєю в руках проти українського уряду, але несподівано вночі Богданівський полк

арештував всі частини Київської залоги, що складалася з московських большевиків і, посадивши їх в замкнені вагони, вивіз їх за межі України.

Так почалася Московсько-Українська війна.

Коли перед Різдвом послано було армію проти большевиків, які вже захопили Харків, то по дорозі майже вся армія, в тім числі і Богданівський полк, розбіглися по домам з зброєю й кіньми. Військове начальство держало це у великій таємниці, бо ще сподівалося, що після свят козаки повернуться в свої частини, але даремні були ці сподівання — козаки раді були, що нарешті добилися додому. Широким колам громадянства не відоме було критичне становище України, бо газетам заборонено було писати про справжній стан на большевицькому фронті, а я, через синів знов усе, що діється на фронті, і про настрій нашого уряду і що говориться і рішаеться в Центральної Раді.

Я радив Винниченкові організувати армію з куркулів-гросбауерів, вибравши з козаків тих, що батьки їхні мають більше 10 десятин (гаектарів), землі, а решту пороспускати по домах; я певен був, що армія складена з багацьких синів буде твердо стояти проти большевиків, бо бачив, як мої земляки, сини заможніх селян, були рішучо настроєні проти большевиків.

Але Винниченко і слухати про це не хтів, а всю надію покладав на армію, яку Секретаріят мав організувати з міських українських робітників. Потім виявилося, що ця жменька свідомих українських робітників не могла встояти в Київі і сутичти місцевих большевиків.

З газет громадянство знало, що одна українська армія поїхала на Харків через Полтаву, а друга — через Конотоп, щоб одрізати большевицьку армію від Московщини і тішилося тим, що оточені зо всіх боків большевики будуть розбиті і знищені до щенту.

Під таким враженнем сила народу зійшлося в Клубі стрічати Новий 1918 рік, перший Новий Рік в своїй Державі; був де-хто з міністрів, а між ними й Голова Міністерства Винниченко. Коли пробило 12 годин і всі посидали за столи, то очі

всіх звернулися на Голову Уряду, сподіваючись, що він перший проголосить тост за Україну і скаже відповідне слово, але він сидів мовчки, нахмурившись, а на прохання старшини клубу сказати хоч коротеньке слово, рішучо зрікся, відмовляючись втому. Тоді звернулися до М. Шаповала, міністра Почт і Телеграфу; він довго відмовлявся, вагався, а нарешті, якось наче не серйозно, наче жартома сказав приблизно таке:

— От ви, люде добрі, зібралися веселі, радісні стрічати перший новий рік у своїй власній хаті і не думаете і не гадаєте того, що цей перший рік може буде й останнім. Я, як міністр Почти і Телеграфу, що має найпевніші і найостанніші відомості, певний, що Україні зосталося жити може не більше двох тижнів. Незабаром прийдуть сюди большевики і перевернуть все, що досі тут було зроблено, а уряд український повинен буде тікати.

Ця промова зробила на всіх враження грому з ясного, чистого неба; на мент всі притихли, причаїлися, мов приголомшенні, а потім, наче не довіряючи Шаповалові, тривожно звернули очі на Винниченка, сподіваючись, що він спростує його слова.

Винниченко, бачучи, яке враження зробила на присутніх промова Шаповала, і бажаючи підбадьорити громадянство, почав доводити, що справа не така безнадійна, що, справді, хоч ми може й не вдержимося в Київі, відступимо до Білої Церкви під захист Вільного Козацтва, то, опираючись на озброєне селянство, згодом витіснимо большевиків з України.

Винниченко, цей найліпший промовець зміже тодішніх політичних діячів, на цей раз мнявся, зашикувався, підшукуючи вирази і, видно, страшенно хвилювався. Не знаю вже, чия промова більше приголомшила присутніх, — чи Шаповалова, чи його. Всі сподівалися, що Винниченко рішуче спростує слова Шаповала. скаже, що большевики вже оточені нашою славною армією і погинуть в Харкові, що становище Української Держави, як найкраще, а він покладає надії на Вільне Козацтво, яке організує якийсь авантюрист Полтавець з легковажним д-ром Луценком і яке вибрало за свого отамана невідомого в українських колах російського генерала Скоропадського, який,

кажуть, і говорити по українському не вміє. А що ж наша міліонна армія, яка на двох військових зїздах, через своїх делегатів, так гаряче висловлювалася за Українську Державу? Що ж сталося з тим військом, що послане в Харків? Невже розбите? Такі питання були у всіх на думці і на вустах. Громадянство наше її не догадувалось, що в міліонній українській армії свідомих певних українців тоді й було тільки може, що ті делегати; вони гаряче виступали на мітингах за Україну і інчих освідомлювали, то їх і посилали делегатами на зїзди, а вся решта була мало або її зовсім несвідома, вона тільки рвалася додому, на Україну. Громадянству і в голову не приходило, що отак, раптом по щучому велінню, не може темна солдатська маса вся стати національно свідомою; воно по делегатах судило і про пославших їх. А коли виявилося, що найпевніші козаки Богданівського полку, поросходились по домах, тоді всі ясно побачили, що наступає катастрофа, бо на всі оті полки, що стояли в Київі ніяких надій не можна було покладати. Всім відомо було, що вони займалися вночі грабіжництвом мирних жителів, вдень спали, ввечері лузали насіння (соняшникові зернятка) на Хрещатику і не виявляли жадної охоти воювати з большевиками. Навпаки, вони з нетерпінням сподівалися їх; одні, щоб порозбігатись по домах, а другі, щоб пристати до них для отвертого грабунку «буржуїв». Вони всі були озлоблені проти Центральної Ради, одні за те, що вона не пускає їх по домах, інчі за те, що не дозволяє ділити «буржуйське» майно, а всі за те, що Центральна Рада не організовала для них ні приміщення ні такого удержання, яке вони мали за царського урядування. Вони так рвалися з Петрограду, з північного фронту рятувати «рідну Україну» (власне додому), з величезним напруженням та втратами пробивалися через ряди московської армії до Києва, а тут для них ніхто не заготовив ні казарми, ні харчів і вони самі мусіли добувати собі помешкання, часом викидаючи хворих з шпиталів, самі мусіли самовільно забрати борошно та інчі припаси з інтендантських складів. Виходить, що не большевики їхні вороги, а «буржуазна» Центральна Рада, члени якої м'ягко сплять, солодко їдять і зовсім не дбають про козаків та бідний народ, а

большевики, навпаки, землю вже віддали народові, солдатам платять добре гроши та ще дозволяють «конфіскувати» у буржуїв награбоване ними добро. Справді, наше Військове Міністерство, що складалося з цівільних людей та з прапорщиків, людей молодих недосвічених, незугарно було організувати для свого війська ні матеріальних, ні духовних харчів і козаки пудилися, нічого не роблючи, повчалися тільки від большевицьких агітаторів, що Центральна Рада складається з самих буржуїв, а Генеральний Секретаріят з самих «генералів», а Ленин дбає про армію і народ і дозволяє «грабити награблене».

Все це знов Винниченко, бо йому оповідав мій син, що читав лекції козакам по казармах, знов і від мене, бо я росказував йому з слів Лямки та матроса Артюха. Але він сам нічого не міг зробити, а тільки обвинувачував військових міністрів, спочатку Петлюру, а потім Порша; певне ж ті це знали, але їх вони нічого не могли зробити з своїм командним складом, що складався майже виключно з прапорщиків, бо кадрові офіцери, за невеличкими винятками, всі були ворогами української держави і воліли большевицьку Росію, піж Україну. За це вони її поплатились життям своїм, бо коли большевики увійшли в Київ, то розстріляли, кажуть, коло пяти тисяч російських кадрових офіцерів, яких застали в Київі.

Не покладаючись на своє військо, українське громадянство кинулося організувати армію з охотників. Заклався комітет, який в газетах та плакатах горяче закликав усіх, кому дорога Україна, ставати в ряди армії для оборони батьківщини від північних варварів, від московських централістів, що наважилися знищити нашу державу. На цю відзову відгукнулася наша університетська та гімназіяльна молодь; студенти українського Університету постановили закрити Університет і всім ставати в ряди армії. Бувший військовий міністр, С. Петлюра, зовсім не військовий чоловік, приняв Головнокомандування над цілою Лівобережною Армією. Під його командуванням двинулися дві армії, що складалися з двох жменьок невимуштованих студентів та гімназістів, скоріше два гайдамацьких загони, бо чомусь вони називалися «гайдамаками»;

один поїхав у напрямку на Полтаву, другий — на Конотоп, які вже були заняті большевиками.

Центральна Рада відклала законодавчу роботу і всю свою увагу звернула на те, як оборонитися і врятуватися від зовнішніх і внутрішніх большевиків. Одні радили увійти в союз з Доном і спільними силами відбиватися від московських большевиків, але соціалісти вважали недопустимим входити в союз з несоціялістичним Донським урядом. Інчі сподівалися домовитися з київськими представниками Антанти про допомогу Чеським військом, якого тоді багато стояло коло Києва, але надії ці не здійснилися, бо Чехи рішучо відмовилися воювати з москалями і рішили держати нейтралітет.

Тоді Центральна Рада, щоб привернути до себе селянську масу, рішила швидче видати земельний закон і оголосити Україну самостійною державою та швидче заключити з Німеччиною мир в Бересттю, щоб большевики не заключили його від імені всієї Росії.

Винниченко, бачучи, що наближається катастрофа, і не бажаючи йти, як він казав, проти свого народу*), рішив вийти з уряду, але не зробив цього одверто на засіданні Центральної Ради, чи Міністрів, а приватною ідулкою передав головування своєму заступникові, Міністрові юстиції М. Ткаченкові і сам виїхав з Києва. Але ес-ерівська більшість Центральної Ради, збувшись Винниченка, рішила нарешті перебрати владу в свої руки; вона провалила земельний законопроект, складений соціал-демократами і внесений міністром Земельних Справ, Мартосом, по якому власникам лишалося незайманими по 50 дес. землі у приватну власність, а коли соц.-демократи, крім Ткаченка і Порша, виступили з кабінету, то міністерство складене було з самих ес-ерів, на чолі з головою Кабінету Голубовичем, ні кому до того часу не відомим, але який пізніше придбав собі широку найганебнішу славу.

Варто занотувати, що коли в газетах зявилось пояснення,

*) Тоді майже все укр. незаможне населення йшло разом з большевиками проти Ц. Ради, як пізніше воно йшло разом з большевиками і проти Директорії.

що «трудова норма», по-інтерпретації наших ес-деків, має бути до 50 десятин, то В. Леонтович дуже втішився, кажучи:

— Перед війною я міг би продати своїх 850 десятин по 1000 руб. і мав би 850.000 руб., які лежали б тепер в процен-тових паперах. А коли мені лишуть 50 десятин з садибою, то ще коштуватиме тепер більше міліона!

А коли ес-ери провалили ес-децький законопроект, то він, зітхаючи, сказав мені:

— Шкода, що ви відмовили Грушевського від купівлі ма-єтку, тепер би нам ес-ери лишили б, певне, по сто десятин трудової норми, бо ж американський фермер машинами обробляє не меньче з своєю родиною.

Можливо, що як би була прийнята норма в 50 десятин, то «куркулі» оборонили б Україну, а голота все симпатизувала більше большевикам, як Центральний Раді, і не тільки не об-роняла її, а ще й допомагала большевикам, хоч Центральна Рада давала їй те саме, що й большевики, тільки не казала «гра-біти награблене». Тоді й голоду Україна не зазнала б.

У відповідь на проголошення самостійності України в Київі зачався загальний робітничий страйк, якому одверто співчувала Міська Дума, весь Суд, Університет і т. д., взагалі вся російська інтелігенція. Сталося те, чого так боялася українська інтелігенція, крім кукки соціалістів-самостійників. Погасла електрика, перестав функціонувати водопровід, стали трамваї і почалося збройне повстання робітників; ввесь Київ обхопила паніка, яка небільшувалася це несвідомістю про те, що робиться поза Київом, бо не виходила й жадна газета. Більшість «славного» українського війська і знаменита матроська гвардія Центральної Ради, заперлася в казармах і «держала нейтралітет», тільки окремі свідомі одиниці з них підтриму-вали вільне Козацтво, що склалося з свідомих українських ро-бітників під командою інженера Ковенка.

Повстанці захопили Головну Пошту і Телеграф і дали те-леграму Леніну, що Київ узято місцевими большевиками, але другого дня їх відтіля вибили і вони сконцентрувалися на Нечерську, головним чином у величезних арсенальних забу-дованнях. Петлюру, Головнокомандуючого лівобережною «ар-

мію» викликано було рятувати Київ від місцевих большевиків, але він прибув з своїми «чорними гайдамаками» тоді, коли саме вже було розгромлено арсенал з гармат і майже покінчено було з повстанням робітників і він з своїми гайдамаками та з військом, що розгромило арсенал, проїшов парадно з музигою через весь Київ з Печерська до Думи*).

Населеніє Київа почало вже заспокоюватися, виходити на вулиці, коли раптом почулася гарматна стрільба і густа кулеметна тарахкотня на Печерську, на Новому Строенні з сторони Деміевки, наче швейні машини пишуть. Мій двірник спокійно завважив:

— Вже большевики строчать нашим пшиелі!

Коли вся родина, тулючись від куль по інд стінами будинків, зійшлася на обід, один син з Центральної Ради, другий — від голови Міністерства, то я спітав їх, що означає ота стрілянина, вони відповіли, що се добивають большевиків, і я заспокоївся.

Рантом входить мій перешорський земляк Гордій Лямка, шофер з військового броневика і, зхвильовано, хапаючись, оповідає, що большевики захопили Печерськ і все напе військо порозбігалося...

— Коли й як? — стурбовано питало.

— Зранку, каже, наші побачили, що большевики лавою сунуть зза Дніпра на Печерськ і відкрили проти них кулеметний вогонь. Ми з броневиками виїхали проти них, але нам застутили дорогу жінки арсенальних робітників, підкидаючи під колеса всячину, щоб ми не могли двигатись; тоді наші козаки покидали броневики і повтікали; залишилися тільки полоненні Галичане, що билися до останку, поки большевики не поперевертали наших броневиків гарматними знаряддами; тепер ввесь Печерськ в руках большевиків, а незабаром вони й сюди прийдуть, бо вже коло Троїцького Народного Дому йде бійка.

Виходить, що ні в Центральній Раді, ні в Міністерстві нічого того не знали, всеціло покладаючись на Військове Командування. Всі так були упевнені, що большевики десь далеко,

*) Споди участників бій за арсенал та участь у нім гайдамаків С. Петлюри описують інакше. Ред.

що навіть на мостах не поставили кулеметних відділів і большевики, перебивши під Крутами найкрацій цвіт нашої молоді, непомітно перейшли міст і посеред білого дня без бою заяли Печерськ, спинившись коло самого палацу Кабінету Міністрів. На другий день Штаб, напруживши всі сили, витіснив большевиків з Києва, але з того дня вони зза Дніпра почали таку бомбардіровку Києва, якої, як кажуть фронтовики, не бачили і на війні. І досадніше всього те, що бомбардіровка та велася з гармат, які стояли за Дніпром ще з того часу, як Богданівці арештували і вивезли за межі України большевицьки настроєних московських гарматчиків; ніхто не догадався замки хоч повиймати з тих гармат, коли не можна було перевезти їх до Києва. День і ніч на протязі одинадцяти день летіли 6-ти і навіть 12-ти дюймові знаряди, пробиваючи дахи, мури камяниць і троїчучи все в середині; мешканці поховалися в льохи (пивниці) від знарядів, що рвалися в будинках, дворах, на вулицях, обсилаючи все кругом скалками та кульками, калічучи й убиваючи людей, особливо тих, що вибігали шукати десь води, або якоїсь їжі, бо рідко в кого були зроблені запаси. Багато людей було покалічено, вбито, багато померло з переляку та збожеволіло від нервового напруження. В мій будиночок не попав жадний знаряд, бо він закритий великими каменицями і тільки дах подіравлено скалками та кульками.

В самий розгар бомбардування несподівано прибіг до нас схвильований О. Олесь і оповів, що він був у свого приятеля лікаря Хороманського і, коли вийшов у другу кімнату зробити цигарку, то в той час у вікно влетів знаряддя і на місці убив Хороманського; не можучи сидіти разом з убитим, він прибіг до нас, рискуючи на вулиці своїм життям.

Большевики цілили в Центральну Раду, в палац Міністерства та у вокзал (двірець), а коли його захопили, то встановили там батарею проти будинку М. Грушевського і стріляли в нього доки він не взявся полумям. Ми вилізли на дах свого будинку і дивилися на море вогню, який часом, коли провалювалася одна з стель шестиповерхового будинку, вибухав аж під хмари. Разом з будинком професора згоріли його величезна бібліотека та роскішна цінна збірка всяких історичних та ет-

нографичних предметів, рукописів і т. ін. Вся московська інтелігенція з приємністю стрінула звістку про знищення будинку Грушевського, якого вона вважала за головного винуватця відокремлення України від Росії. Характерно, що на початку рійни, графіня Уварова, голова Археологичного Товариства, як оповідав мені проф. Кримський, з незахованою радістю читала знайомим лист від свого сина, в якому той писав, що «бажання її здійснилося — і віля Грушевського в Криворівні сналена».

Під час бомбардування Київа Центральна Рада на спіх радилася над ес-ерівським законом про соціалізацію землі, а щоб врятуватись від більшевиків постановила послати Скорописа до Германського командування з проханням дозволити йому привезти з Німеччини військо з полонених українців для оборони Київа від більшевиків. Треба сказати, що саме тоді в Київ приїхав О. Скоропис і ходив від Голови Центральної Ради до Голови Кабінету та до Міністра Судівництва, добиваючись слідства про свою діяльність в Германії по організації українських полонених, бо вся московська преса, а почасти й українське громадянство, обвинувачували його в державній зраді і він хотів, щоб український уряд упевнився в тім, що та його діяльність, не тільки не була ганебною, а навіаки, корисною для Української Держави.

З великими труднощами Скоропис вибрався з Київа пішки через Святошин до першої станції, з якої можна було їхати залізницею на Ковель; ця дорога ще функціонувала, бо по ній тоді верталися солдати з фронту.

Але пізно надумалася Центральна Рада, бо військове командування, бачучи, що не може встояти проти більшевиків, вночі непомітно вивело останки свого війська через Святошин в напрямі на Житомір, не попередивши навіть всіх міністрів та членів Центральної Ради.

Другого дня коли ущухла бомбардуванка, багато людей певні були, що більшевиків відбито і багато з них поплатилися за це життям. Коли до міністра Земельних Справ ес-ера Зарудного, в якого очував журналіст Пугач, раненько зайшов патруль і спитав, чи нема у них зброї, то Зарудний, думачи,

що це наші козаки, сказав, що він український міністр; тоді обох їх потягли в Маріїнський Парк і там, на очах жінки Зарудного, обох розстріляли. Так само розстріляли д-ра Орловського, який йшов до шпиталю і мав українську посвідку (легитимацію). На скільки мені відомо, тоді нікого більше з свідомих українців не розстріляли, бо вони, не довіряючи большевикам, ховалися, або добували російські посвідки і не виявляли себе українцями. Найбільше тоді розстріляли російських офіцерів, кажуть, до пяти тисяч, які не схотіли пристати до української армії, а залишилися в Київі і держали нейтралітет. Багато людей розстріляли під видом «буржуазного генерала Петлюри»; досить було швайцарів, дворників або куховарці сказати на вулиці большевицькому патрулеві, що в такій-то квартирі живе Петлюра, або якийсь український буржуй, як його розстрілювали; кажуть, що отак слуги помстилися над багатьма ненавісними їм господарями.

Дуже яскраво і правдиво намалював Винниченко в своїй п'єсі «Між двох сил» оті розстріли і взагалі навалу московських большевиків по великих містах України.

Грабунки, з приходом большевиків, прийняли такі грандіозні розміри, що большевицький уряд почав розстрілювати грабіжників і дозволив домовим комітетам озброїтись і відбиватись від грабіжників, які вночі величезними озброєними бандами нападали на domi, а в день по глухих вулицях грабували прохожих привселюдно. Київ мав тоді надзвичайний вигляд: всі ходи на вулицю були замкнені і забарикадовані всячиною, шкляні двері позабивані дошками, так само і ґратчасті ворота — брусами або грубою бляхою, щоб могли довше витримати осаду грабіжників. Редакція «Нової Ради», що надрукувала гостру статтю за підписом Єфремова проти керуючого большевицькою навалою Коцюбинського, сина одного з найкращих наших письменників, видержала одної ночі, заваливши двері паками паперу, осаду цілої величезної банди, яка штурмувала її обстрілюючи з кулемету, але мусіла відступити, бо мешканці будинку, стріляючи з вікон, не допустили її до дверей. Після того редакція вже не рішалася випускати газети, бо большевицька «свобода слова» могла їй дорого обійтися.

Міська Дума, як і все московське населення перестали страйкувати і в Київ зявилося світло і вода. Міський голова (бургомістр) російський ес-єр Рябцов радісно вітав більшевиків за те, що вони, як він висловився, «возстановили єдиний демократичний фронт», але більшевики скасували Думу, а функції її передали «Совєту Рабочих депутатов». У всіх урядах вищі посади позаймали більшевики, переважно місцеві жиди, які взагалі енергійно боролися за «Едину Россію», хоч Центральна Рада дала їм персональну автономію, якої вони досі не мали на цілому світі. Жидівська пролетарська молодь приймала дуже діяльну участь в наступі більшевиків, стріляючи з вікон ззаду в українських козаків, чим викликала проти себе обурення всього українського громадянства, яке виявилося кріавовою помстою пізніше, коли в Київ вернулося українське військо.

Командир більшевицької армії Муравйов, що приніс Україні, як він висловився «на штиках свободу», зараз же наклав на «буржуазне» населення Київа величезну, на той час контрибуцію, роспорядився конфіскувати харчові продукти, мануфактуру, взуття і т. ін. В села посылалися частини більшевицького війська, які силово забірали у селян хліб, скотину, бо по «економіях» (дворах) вже нічого не було, там раніше все позабирали селяне, та й економії (двори) рідко де зосталися; все награбоване більшевики навантажували у вагони і вивозили в Москвиціну.

Про український уряд та його військо нічого в газетах не друкувалося тай газети виходили тільки офіціозні, що друкувалися в друкарні бувшої «Київської Мислі». Ся газета, що за української влади ввесь час плакала за урядом Керенського та «Всероссійскимъ Учредительнымъ Собраниемъ», як «соглашательська» меньшевистська, в перший же день була рецизована більшевиками. Цьому дуже раділи всі українці, кажучи, що так треба було з нею зробити і українській владі, а вона церемонилася, щоб не порушити свободи слова і дозволяла «Київской Мысли» на своїх ротаційних машинах випускати десятки тисяч примірників газети, в якій щодня ганьблено, компромітовано український уряд, а сам він не мав у своїм

розворяженню жадної ротаціонки і друкував свої розпорядження на плесковатих машинах, що більше десяти тисяч примірників за ніч не можуть надрукувати.

Ходили чутки, що Центральна Рада засідає в Житомирі, але через якийсь час в большевицьких газетах з'явилася звістка, що Житомир, як і всі інші міста на Правобережжу, заняті «славною красною армією». Ми певні були, що уряд наш з жменькою війська підуть на Волинь, заняту німцями і відтіля вернутися з армією полонених українців, за якими поїхав Скоропис, але вже не певні були, чи схоче та армія воювати з большевиками і чи не розбредеться вона по домах, як і Богдановці, скучивши за своїми родинами.

Настрій у мене був препоганий, тим більше, що я так розхворівся, під час большевицької бомбардування Київа, що ввесь час пробування большевиків, то б то місяць майже, лежав хворий, не маючи сили ходити. Під кінець місяця почали ширитись чутки, що разом з нашими полоненними йде і німецьке військо. Больщевики почали, видимо, непокоїтися, але в газетах загрожували смертною карою тим, хто розповсюджує брехливі чутки про наступ німецького війська.

Треба сказати, що ввесь час пробування большевиків у Київі, ніхто з них в наш будинок не заходив, може через те, що з улиці він закритий садком; електрики ми не світили в тих кімнатах, що видно з вулиці, а спеціального розпорядження арештувати мене очевидно не було; тільки першого дня большевицький патруль добивався до нашої замкнутої фіртки, але двірник наш, що тоді був на вулиці, догадався сказати, що це не окремий будинок, а садок сумежного великого будинку, то вони туди й пішли. Старші сини мої переховувалися у чужих людей і додому не навідувалися, а тому фіртка на вулицю майже ніколи не відчинялася. Але одного дня переказали мені, що я заведений у список заложників, яких мають большевики вивезти, на випадок евакуації і я, хворий, ледве дійшов до знайомих, у яких перебув днів три, поки не ввійшло в Київ українське військо, а за ним слідом і німці.

Взагалі, німці, в боях з большевиками, не хотячи губити своїх людей, а може з тактичних причин, пускали наперед

українців, самі ж йшли за ними; українське військо, знаючи, що в потребі його підтримають німці гарматами, завзято било втікаючих большевиків. Се мені нагадало Хмельницькому, коли наші казаки, маючи за собою Татар, сміливо кидались на ворога, а коли Татар не було, то Богдан мусів частину своїх ко-заків передягати в татарську одежду, які криками «Алах» піддавали сміlosti українському військові і наводили страх на ворога.

Звістка про те, що наш уряд запрошив до помочі німців, неприємно вразила мене; я був тої думки, що не годиться за-кликати чужинців проти свого народу, бо як не як, а народ наш в більшості був за большевиків, то тепер буде вороже настроєний проти цього уряду і проти Української Держави. Друге діло, як би большевиків вигнали наші полонені, що придбали в тaborах свідомість і вважають національну справу, коли не важнішою, то, принаймні, рівною соціально-економічній.

Німці, сподіваючись дістати на Україні стільки хліба та харчових продуктів, що зможуть ще довго протягнути війну, не випустили наших полонених, а самі з радістю, за умовлену кількість пудів харчових продуктів, пішли визволяти Україну проти большевиків. Уряд Голубовича охоче на це згодився, чи ліпше сказати Грушевський, бо після виступлення з уряду Винниченка, Грушевський став, можна сказати само-державним керовником Центральної Ради. Він, очевидно, певний був, що з допомогою «наємного», як публично висловився Голубович, німецького війська, можна буде закріпити суверенність України, а соціалізацію землі привязати до неї і селянські маси.

А тим часом депутати від заможніх селян потягнулися масами до німців з проханням скасувати ту соціалізацію, що загрожує лишити без хліба і їх і німців. Німці напосідалися, щоб Центральна Рада уважила домагання селян, але проводирі її, засліплі ес-ерством, замісць того, щоб погодитися з німцями і будувати демократичну Українську Державу, спираючись на «куркулів-гросбауерів», казали, що курс Центральної

Ради зостається незмінним і що «Україна покаже світові зразок соціалістичної держави» і тим кинули заможніших селян в обійми поміщиків, які давно вже агітували по політичних центрах Європи проти Самостійної України і «большевицької» Центральної Ради, яка справді поставилася безглуздо гостро до роспоряження німців про засів землі, яке суперечило законові про соціалізацію.

В результаті німці, вигнавши московських большевиків, розігнали і українських, бо не бачили великої ріжниці між тими і Центральною Радою, і поставили на чолі Української Держави гетьмана Скоропадського. Але його, на превеликий жаль, не підтримало українське громадянство та Січові Стрільці і він, опершись на російських добровольців та поміщиків, не зміг вдергатись після революції в Німеччині.

Так, не збудувавши «соціалістичної» Української Держави, ми втратили і гетьманську, а як це сталося, я в подробицях розказав у своєму щоденнику.

ІМЕННИЙ ПОКАЗЧИК.

Показчик зложено до трьох частин «Спогадів» і до «Уривка з моїх споминів за 1917 р.». Три частини «Спогадів» означені римськими знаками I, II, III, а «Уривок з моїх споминів» — знаком IV. Иноді в тексті автора буває не названо імени чоловіка, а просто сказано «Дядько», «Брат», «Управитель», то ці терміни зазначені в показникові при іменах їхносіїв.

А.

- Абросімови (старовіри): II — 52, 53, 55, 59—61, 71, 84.
 Агарков: I — 17.
 Азеф Е.: III — 45.
 Александров В., д-р — див. Олександров.
 Александрович М. — див. Багалій М.
 Алексеева-Дуброва: I — 114.
 Алчевський І.: II — 118.
 Альбранди: III — 20.
 Альбединська (уродж. Долгорука): II — 59.
 Альбединський (ген. Ратміров): II — 59.
 Андрієвська О.: IV — 10.
 Андрієвський Г.: II — 5.
 Андрієвський О. (А. А.): I — 57; II — 5, 29, 30.
 Андрієвський (губернатор): III — 48.
 Андріяшов: I — 59.
 Аненський: III — 24.
 Антонович Варвара: I — 90.
 Антонович Вол.: I — 61, 78, 85—92, 99, 106, 124, 152; II — 3, 19, 20, 22, 29, 32, 37, 39, 40, 42, 87, 91—95, 103, 104¹), 106, 108, 112, 123—125; III — 17—20, 31, 32, 45, 54, 55, 113—115; IV — 24.
 Антонович Дм.: II — 111; III — 33; IV — 10.
 Антонович Кат. (уродж. Мельник): II — 93.

¹⁾ Здається автор трохи змішав: прихід околодочного на виклад В. Антоновича стався не у нього в дому, а в школі Кононенкої (дружини М. Кононенка) в 1897 році. Виклади приватні відбувалися в класній кімнаті, де висіла мапа. Д. А.

- Арабажин К.: II — 38, 93.
 Аркас М.: II — 19; III — 110.
 Артиух (матрос): IV — 31.
 Афанасев²): II — 8.
 Ашкаренко Г.: I — 84.

Б.

- Бабеню І.: III — 88.
 Багалій Д.: I — 91, 106; III — 17.
 Багалій М. (уродж. Александрович): I — 91.
 Багрій: I — 33.
 Базилевський (Базилевич): I — 11, 12.
 Байрон: I — 158.
 Балабуха С.: III — 85.
 Балашов (Копач): I — 94, 95.
 Балицький: I — 51, 134, 135.
 Балицький Ю. (Вихор): I — 135.
 Бан П.: I — 6, 7.
 Бан Т.: I — 6.
 Баникови: II — 84.
 Барвінський О.: II — 120, 124, 125.
 Барішевський: I — 75.
 Баскевич: I — 6.
 Бачій Евдокія (тітка автора): I — 19, 29, 34, 35, 40, 41, 56, 61, 63, 94, 145.
 Бачій М.: I — 19, 63, 128.
 Бачій Настя (по чоловікові Івановська): I — 19, 39, 50, 63, 73, 83, 87, 94.
 Бедриківський: IV — 17.
 Беззабава: I — 75.
 Беренштам В.: II — 28, 33, 91, 94, 99, 100, 112, 113; III — 3—8, 16.
 Берінда П.: II — 6.
 Бертенсон В.: II — 45.
 Беюл: I — 7.

²⁾ Чи не друкарська помилка, замість «Афанасев»? Д. А.

Бибик А. (Бобенко): II — 10.
Білловський Ц.: II — 28, 33, 35.
Вілінський М.: II — 5.
Біляшевський М.: III — 66; IV — 22.
Віスマрк О.: I — 104; II — 104.
Благомислови: II — 84.
Боаз: III — 14.
Бобирь: II — 84.
Бобирь-Бохановський Н.: III — 44, 108.
Бобринський, граф: III — 19.
Бойко (учителька): II — 90.
Боржковський В.: III — 85.
Борисов Е.: I — 111, 112, 156; II — 11, 43.
Борисов С.: III — 86, 89.
Боровик А.: II — 81.
Боровик В.: II — 108.
Боровиковський В.: III — 27.
Боровський М.: II — 3, 5; III — 127.
Бородай О.: II — 16, 26—28, 33, 35, 39, 106, 107.
Брем: I — 91.
Брянчанинов (сенатор): II — 133, 134.
Бунін І.: I — 115.
Бунін Ю.: I — 115.
Бурцев В.: III — 45.
Буслов: III — 72.

B.

Варавка Г., д-р: III — 14.
Василенко М.: II — 95; III — 70, 71, 85; IV — 26.
Василев Михайло: I — 79, 80.
Вевиріца див. Вивиця.
Величковський, інженер: III — 43.
Вересай Остап: I — 88, 89, 147.
Вержбицький Аркадій: I — 78, 97, 98, 105, 116—118.
Верзилов А.: III — 85.
Верхратський: II — 6.
Вивиця Борис (Берносов): II — 64.
Вивиця: I — 33.
Винниченко, д-р: II — 119.
Винниченко В.: I — 141, 146; II — 23, 27, 103, 116—121; III — 42, 94, 95; IV — 21, 22, 26—29, 31, 32³, 40.

³⁾ Автор неточно передає факт уступлення кабінету Винниченка. — Кабінет уступив в повному складі

Виноградова М.: III — 87, 103.
Вінокуров: III — 85.
Вікентійка Н.: II — 64.
Вілінський О.: IV — 10.
Вітте С., граф: II — 36, 135, 137; III — 16, 17, 21, 49, 74.
Вовк Ф.: I — 78; II — 123—125; III — 67, 95.
Волох С.: III — 85.
Волохин: I — 17.
Волохин Г.: I — 85, 91, 92.
Волошин (кубанець): I — 91.
Волошин О.: I — 78, 88, 94, 123, 124, 126, 168; II — 50.
Волховські: II — 55.
Волянський Е.: II — 26, 28, 31, 33, 35.
Вороний М.: III — 85, **88—89**.
Воронцов, граф: III — 19.
Вязлов А.: III — 34, 65, 66; IV — 10.

Г.

Гавличек: II — 128.
Гагарин А., князь: I — 9—11, 52.
Гагарин Е., князь: I — 9.
Гай П.: III — **88—89**.
Ганейзер Е.: III — 85.
Ганка: II — 128.
Галчук І.: II — 64.
Гамалій К.: II — 90.
Гехтер М.: III — **88—89**.
Гидулян Е.: II — 64.
Гіжицький А.: I — 15, 134.
Гінкул: I — 7.
Главче (полковник): IV — 20.
Гладкий: I — 63.
Глінка М.: III — 27.
Гловатські: I — 18.
Гнатюк В.: III — 85.

(з Ткаченком і Шоршем) на домагання С.-Р. заявлене в Ц. Раді М. Шрагом, після ухвали тексту IV. універсалу, а не після провалу земельного закону. Тільки про уступлення кабінету заявив Б. Мартос в Ц. Раді, бо Винниченко був відсутній в засіданні. Другого дня рано ще у Винниченка була остання рада міністрів, на якій всі міністри зложили свої демісії на руки Винниченка. *Д. А.*

Гоголь М.: I — 62, 158; II — 129;
III — 27.
Годорожій-Чикаленко І. (лід автора): I — 5, 6, 12, 14, 54.
Годорожій-Чикаленко М.: I — 5.
Годорожій-Чикаленко (ірапорщик):
I — 6.
Головатий А.: I — 5.
Голубович: IV — 32, 40.
Горінко В.: I — 13, 19.
Горовий І.: III — 46, 89.
Гортинський: I — 90, 91.
Горський М.: II — 121.
Гоцуленко Й.: I — 11.
Грабенко А. (Конощенко): I — 66—
68, 78, 82, 88, 94, 123, 124, 126,
160; III — 85.
Грабовецький: III — 55, 66.
Гребинюк, д-р: I — 99.
Греголинський: II — 126.
Грінченківта Н.: II — 21, 101; III
— 88.
Грінченко Б. (Чайченко): I — 103,
104, 167; II — 11, 13, 23, 86, 97—
101, 107, 113, 129, 132; III — 4—6,
8, 12—15, 23, 31, 33, 54—56, 58,
59, 62, 64, 65, 71, 74—77, 80—85,
87, 90, 92—94, 97, 98, 100, 102,
106, 107, 110—113, 115, 117, 119,
120, 122, 123.
Грозинський (Восій): I — 137.
Грушевська М.: IV — 10.
Грушевський Мих.: I — 3, 167; II
— 19—21, 105, 120, 124, 129; III
— 14, 18, 26, 32, 65—67, 83, 85,
96, 97, 110, 111, 115—117, 119—
125; IV — 10—13, 21, 23—25, 33,
35, 36, 40.
Грушевський О.: I — 106; III — 85.
Гурковський О.: I — 28.
Гужер: I — 43, 56, 57.

Г.

Гете В.: I — 158.
Гольдштейн: II — 51.

Д.

Даль: II — 6.
Дашкевич М.: I — 92.
Дашкевич (правитель канцелярії гу-
бернатора): III — 85, 86.

Дебагорій-Мокрієвич В.: II — 120.
Демуцький П.: I — 92, 148, 149.
Дехтаренко В.: I — 143.
Дзугур П.: II — 72.
Длуський (адвокат): II — 19.
Дмитрієв М.: II — 106; III — 17,
32, 72, 74, 85.
Дмоховські: II — 126.
Дніпрова Чайка: III — 85.
Добролюбов: I — 70.
Довгополов (лікар): III — 22.
Долгорукий, князь: II — 59.
Доманицький В.: II — 20, 107, 111,
112, 116; III — 15, 16, 61, 67, 85,
119, 120.
Доротевич В.: I — 164.
Дорошенко В.: II — 111; III — 32,
85.
Дорошенко Д.: III — 85, 119, 124,
125; IV — 10.
Дорошенко П. (гетьман): II — 74, 75.
Драгоманов М.: I — 61, 71, 78, 79,
93, 96, 101, 103, 107, 109, 110, 112,
113, 118, 124; II — 8, 11, 29, 31,
32, 38, 39, 42, 50, 87, 88, 94, 95,
123, 125; III — 95.
Драгоманова Л.: II — 7, 8.
Драгомиров М.: II — 21, 22, 74; III
— 45, 47, 89, 106.
Дробязгин: I — 83.
Дубровський П.: I — 96, 97.
Дудин: I — 123, 124, 126.
Дузе Е.: I — 159.
Дурбалов М.: I — 46.
Дурдуковський В. (Мировець): II —
101, 107; III — 75, 80, 85, 90, 123.
Дяченко: I — 79, 113, 114, 121—127,
160.

Е.

Еварницький Д.: I — 101; II — 74.
Енгельгардт А.: I — 76, 131.
Ерделі (камергер): I — 169.

Є.

Єленський Ф.: I — 86, 98, 99, 110,
121.
Єлисеев: I — 79.
Ермолов (міністр хліборобства): I
— 162, 163.
Єфименко Олександра: I — 100, 105;
II — 20.

Єфименко П. (Одинець): I — 100, 104, 105; II — 20, 131.
 Єфремов С.: II — 37, 96, 101, 105, 107, 113, 117, 122—126; III — 8, 11, 14—16, 31, 33, 36, 58, 60, 71, 74, 75, 80—87, 88—89, 89, 90, 93, 100, 102, 103, 111, 117, 119, 123; IV — 10—12, 22—24, 37.

Ж.

Ждаха А.: II — 25.
 Жебуньов Л.: II — 96, 130—135; III — 32, 57, 72, 85, 112.
 Жебуньови (брати): II — 130.
 Желехівський: II — 6.
 Желябов: I — 61; II — 120.
 Житецький П.: II — 3, 22, 37, 39—41, 87, 92, 100, 106, 119—121; III — 31, 45, 85.
 Журбенко О. див. Коваленко О.

3.

Завадський М. (директор): I — 70—72.
 Заволошні (козаки): I — 117; II — 49.
 Загірня М. (Грінченкова): II — 100, 101, 114; III — 80, 85, 87, 88, 90, 121—124.
 Зайко-Заїкин Ф.: I — 151⁴⁾, 168—170.
 Заїкевич, проф.: I — 97, 98, 162.
 Заїчик (адвокат): I — 152.
 Закревські: II — 55.
 Заньковецька М.: I — 84, 120, 158—160; II — 11—13.
 Зарицька Н.: II — 64.
 Зарицький К.: II — 64, 65.
 Зарицький П.: I — 135.
 Зарубін: IV — 24.
 Зарудний: IV — 36.
 Здеховські: I — 18.
 Зелений П.: I — 65, 66, 101.
 Зібер М.: II — 94.
 Зіньківський Т. (Печний): I — 60.
 Злотчанський П.: II — 5.
 Зубенко Я.: I — 115, 116.
 Зубенкова (генеральська дочка): I — 115, 116.
 Зубченко П.: III — 66.

⁴⁾ Друкарська похибка, — не І. Заїкин, а Ф. Заїкин. Д. А.

I.

Іван (двірник): I — 45.
 Івановська Н. див. Бачій Настя.
 Івановський (двоєнече): I — 83.
 Івановський (черниговець): I — 90.
 Іващенко О. (піп): I — 51, 52.
 Іващенко К.: II — 5.
 Ігнатев П., граф: III — 48.
 Ігнатович В.: II — 93.
 Ізгоєв: III — 35.
 Іліна В. (уродж. Тариковська): I — 76, 154.
 Івиця Е.: I — 36.
 Івиця (чоловік баби-тітки автора): I — 140.
 Івиця: I — 6, 7.

И.

Йосипенко Г.: I — 36, 40, 146.

К.

Калича (пічник, штундовий): I — 81, 82.
 Каміонський, д-р: III — 79.
 Канкрин Е., граф: I — 5.
 Кароліна (гувернантка): I — 50.
 Карпенко-Карій І. (І. Тобілевич): I — 66, 68, 69, 72—81, 84, 85, 88, 94, 95, 101, 102, 108, 122—124, 126, 151, 154, 155, 157—160; II — 11—14, 18, 40, 99, 119, 120, 136, 137; III — 50, 51.
 Карузо Г.: I — 135.
 Катеринич М.: II — 55, 58, 59; III — 42—45, 47, 48.
 Катеринич (батько): II — 58.
 Квасницький Е.: III — 85.
 Квасницький О.: II — 112.
 Квасницький Ю. (Трейман): III — 8, 31, 90, 103.
 Квітка (земець): I — 162; II — 53.
 Квятковський Г.: II — 92.
 Келлер, граф: II — 52—54, 56, 59.
 Кеніг: I — 97.
 Керенський А.: I — 90; II — 88; III — 36; IV — 7, 8, 21, 23—26, 38.
 Керстинова (брігадирша): I — 7.
 Кибалльчич: II — 120.
 Ківліцький Е.: II — 92.
 Кирил Володимирович (вел. князь): II — 80.

- Кіндратиха (баба): I — 26.
Кірієнко І.: IV — 25.
Кірхнер: II — 23.
Кістяковський О.: I — 87—89, 105.
Клембищук В.: I — 40.
Клембищук Й.: I — 40.
Клембищук П.: I — 40.
Клембищук Ф.: I — 142.
Клеоповська (уродж. Полтарескул): I — 137—140.
Клеоповський (дяк): I — 137—140.
Климович М.: II — 3—5, 91⁵⁾.
Климович П.: II — 5, 24.
Кобеко: III — 17, 74.
Кобилянська О.: II — 126; III — 15.
Ковалевський М. В.: I — 78, 111, 112; II — 9, 11, 42, 43.
Ковалевський М.: IV — 22.
Коваленко Г.: III — 15, 85.
Коваленко Д.: IV — 22.
Коваленко О. (Журбенко): III — 38, 96.
Ковенко, інж.: IV — 33.
Козловський В.: III — 80, 81, 85, 87, 90, 111.
Козубов І.: I — 98.
Колесса Ф.: I — 147; II — 119.
Комарницький І.: I — 135, 136.
Комаров М. (Комарь, Уманець): I — 91, 92, 108, 152, 162, 167; II — 3—6, 6—7, 9—15, 17, 23, 24, 26, 37, 38, 106, 108; III — 18—20, 33, 55, 85, 115.
Комаров (ред. газети «Світъ»): II — 60.
Компанієць: III — 88, 107.
Кондрацький А.: I — 136.
Кондрацький Н.: I — 167—169; III — 38—41.
Кониський О.: I — 105; II — 11, 13, 37—41, 86, 112, 120.
Кононенко М. (Школиченко): II — 39, 106—108.
Конощенко А. див. А. Грабенко.
Коповий: II — 73, 74, 78, 79.
Кордуба М.: II — 126, 129.
Корнилов Л. (генерал): IV — 24.
Короленко Г.: I — 158; III — 25.
Королів В.: III — 125; IV — 10, 23.
Корчак-Чепурківський О.: I — 98, 110.
- Кос М., д-р: II — 126.
Косач (Олена Пчілка): II — 86, 91, 93, 123; III — 17, 74.
Косач П.: II — 91, 93, 118.
Костецький: I — 91, 112.
Костомаров М. (І. Галка): I — 79, 145; II — 19, 29, 70, 96, 97.
Костичев А.: I — 161, 163.
Котляревський Іван: I — 36, 146; II — 77, 120, 126, 127, 129, 130, 135⁶⁾.
Коцюбинська О.: III — 121.
Коцюбинський М.: II — 16, 23, 106; III — 85, 120, 121.
Коцюбинський Ю.: IV — 37.
Кочмарський О.: I — 128.
Кочубей: I — 97.
Кошарський І.: II — 64.
Кошевич (піп): I — 171, 172; III — 127.
Кошевич (полівна): I — 171, 172.
Кошовий В.: III — 72, 85.
Кравченко А.: II — 73, 74, 76—81.
Кравченко В.: I — 60.
Кравчинський (Степняк): I — 71; II — 120.
Краєвська Анна див. Унтилова.
Краєвська Варвара див. Горінко.
Краєвська Олександра див. Скачевська.
Краєвська Олена (мати автора): I — 13, 14, 19, 35, 44, 49, 50, 57, 63, 83, 172.
Краєвський К.: I — 13.
Краєвський Олександер: I — 14, 57.
Красицький Ф.: II — 90.
Краснокутський: II — 138.
Кривенюк М.: II — 95.
Кривий І.: I — 9.
Крижановський А.: II — 3, 5.
Кримський А.: III — 85, IV — 36.
Кропивницький М.: I — 66, 68, 69, 75, 79, 84, 88, 102, 119, 154, 157—159; II — 13, 119, 136.
Ксандрюк: I — 33, 136; III — 127.
Кудрик М.: I — 38.
Кузьминський О.: III — 88—89.
Куліш П.: I — 77; II — 96; III — 6, 113.
Кулябка: II — 134; III — 37, 46, 47.
Куценера А.: II — 65; IV — 14, 15, 18.

⁵⁾ М. І. Климович — чи не дружарська помилка? Батько Климовичів звався Титом. Д. А.

⁶⁾ У автора явно опинка. Війна з Японією почалась в 1904 році. Д. А.

Куценера Ф.: IV — 14, 15.
Кучеренко Г.: II — 82.
Кучерявенко А.: II — 112.
Кучерявий Ф.: I — 143, 147; III — 42, 43.
Кушнір В.: III — 20.

Л.

Ласа: I — 7.
Лашенко М.: I — 75, 78.
Лашенко Р.: II — 117.
Левитов: I — 79.
Левицька Л.: III — 38—41.
Левицька (жінка-лікар): I — 156, 157.
Левицький Д.: III — 27.
Левицький М. (кооператор⁷): I — 78, 94, 96—98, 105, 114, 118, 151, 153—157; II — 112; IV — 22.
Левицький М., д-р: I — 170, 171; II — 96, 139; III — 4, 8, 11, 13—16, 31, 58, 61, 65, 71, 74, 75, 77, 79, 80, 85, 90, 117, 123.
Левицький Орест: II — 116; III — 74, 117, 118.
Левіцький Олексій: II — 5.
Левченко: II — 6.
Ленін В.: IV — 25—27, 31, 33.
Леонтович В. (Левенк): I — 113; II — 32, 33, 35, 50; III — 18, 43, 75, 78, 80—82, 84, 85, 87, 88, 90—93, 97—103, 106, 109, 110, 112—122, 124, 125; IV — 11, 12, 33.
Леонтович (луб. предвод.): III — 43.
Леонтович О.: II — 92; III — 71.
Леонтович Ю. (уродж. Лесевич): I — 113; II — 32; III — 50, 101.
Лесевич В.: I — 112, 113; II — 28—32, 50, 58; III — 50, 78, 87; IV — 14.
Леся Українка (Косач): II — 86, 91, 95.
Мизогуб: II — 105, 120.
Липа І., д-р: I — 170, 171; III — 85.
Липковський С.: III — 85.

⁷⁾ В. «Спогадах» (I i II) автор пише «Левіцький», а в «Уривку з моїх споминів» — «Левицький». Сам посій цеги призвища настоює, що його треба писати «Левицький». Д. А.

Інсенко М.: I — 59, 85—88⁸), 89, 92, 99, 120, 147, 148; II — 15, 37, 39, 41, 42, 77, 86, 87, 92, 98, 101, 102—104, 106—108, 112, 118, 122—127, 130; III — 3, 6, 13, 18, 20, 21, 31, 55, 56, 85, 96, 100.
Інсенко Ольга Ант.: I — 88, 89.
Інтвіненко З.: II — 68, 82.
Ілліцька Л.: I — 160⁹).
Інніченко (одеський проф.): I — 106.
Ісовський О.: III — 85.
Лобода М. (Лободовський): I — 86, 100, 103—105, 107, 108, 114, 115, 118.
Іозинський В.: III — 34.
Іозинський М.: III — 85, 122, 125.
Іонатинська (матушка): I — 50, 51.
Іонатинський В. (іп): I — 39, 50—52, 56, 63, 64, 73, 74, 76, 93, 129.
Іонатинський С.: I — 16, 39, 40, 50.
Іонухин: III — 45, 46.
Лорис-Меліков: I — 79, 84, 92; II — 41, 89.
Іотоцький О. (Білоусенко): I — 115; II — 36, 106, 107, 134; III — 23, 25, 68, 85; IV — 52.
Іубенець Т. (Хуторний): I — 89.
Іужанський Д. (економ): I — 145, 146, 151; II — 82.
Іузан І.: II — 72.
Іукавий Л.: II — 79.
Іукашевич: I — 63; II — 52, 55, 56, 70.
Іушиша (Бадило): II — 64.
Іуценко І.: II — 5, 16—18, 106; IV — 29.
Іучицький І.: II — 94, 95, 112, 113; III — 70.
Львов, князь: IV — 8.
Няман: II — 133.
Нямка Г.: IV — 26, 31, 34.
Няхоцький К.: II — 123, 124; III — 95.

⁸⁾ Чи не помилляється автор на звою вулиці, де жив Інсенко? Мерінговську вул. було прорізано значно пізніше (в дев'ятдесятих роках), коли парцелявали садибу проф. д-ра Мерінга. Д. А.

⁹⁾ У автора незначний анахронізм. Лінницьку, як акторку виховав Кропивницький, до Саксаганського вона перейшла пізніше. Д. А.

M.

Мазаракій Віра: I — 13.
 Мазепа І. (гетьман): IV — 20.
 Мазуренки брати: III — 32.
 Мазуренко Д.: I — 150.
 Макаров (адмірал): II — 80.
 Маклаков: III — 36.
 Маковей О.: III — 85.
 Маламан Т.: II — 64.
 Малинка Павло: II — 68, 73, 76, 77,
 79, 80, 82.
 Малинка Петро: IV — 21.
 Малинка Шилип: II — 72.
 Мальована М.: II — 7.
 Мальована (уроджена Симонова, за
 другим чоловіком Непорожня): I
 — 114.
 Мальований В. (Петров): I — 107
 — 114, 124, 125¹⁰); II — 7, 11, 43.
 Мальований Т.: II — 7.
 Монастирський Г.: I — 147.
 Маркієвич: I — 7.
 Маркієвичка: I — 14, 15.
 Марко Вовчок: I — 63, 77.
 Марков: II — 24.
 Маркович Д.: I — 123, 124, 126; III
 — 85.
 Маркович О., проф.: II — 8, 18, 19.
 Маркс К.: I — 91, 92.
 Мартос Б.: IV — 32, 44.
 Маршалковські: I — 18.
 Матейко Я.: I — 165.
 Матео: I — 63.
 Матушевська В.: III — 99.
 Матушевський Ф.: II — 105, 107,
 116; III — 15, 16, 31, 61, 71, 80—
 83, 85—90, 88—89, 92—94, 97—
 103, 106, 107, 111—113, 117, 119,
 120, 123; IV — 10, 11, 17.
 Матюшенки: III — 42.
 Мачтет Г.: I — 167.
 Медведев (антрепренер): I — 120.
 Мезенцов: I — 71.
 Мечников: II — 8.
 Микита (сліпий музика): I — 38.

¹⁰) Автор помилляється на стор.
 113 і 125, називаючи отель у Харківі,
 де жив Мальований — «Руфф». Він
 називався «Отель Руфа». Руф —
 це прізвище властителя. В ті
 часи це був кращий отель у Харківі. Д. А.

Микола I (цар): I — 60, 149; II —
 43, 56.
 Микола II (цар): I — 60; II — 35,
 135; III — 49—51, 96; IV — 8.
 Микулин: I — 15.
 Мілятицький Т.: II — 19.
 Мирний П.: III — 85.
 Михайлівський М.: I — 79; II —
 34, 35.
 Михаїл Олександрович (вел. князь):
 IV — 8.
 Михалевич М.: II — 117; III — 128.
 Михалевич П. (П. Обережний): I —
 66, 78—83, 80 81, 85, 87, 107,
 108, 111, 112, 121—127¹¹), 160,
 168; II — 9, 40; III — 14, 128.
 Михальчук К.: I — 92; II — 3, 87,
 91, 98, 100.
 Мищенко Ф.: I — 92.
 Мілютин: I — 59.
 Міхновський М.: II — 108, 111; III
 — 23; IV — 12, 13.
 Могилевський Й.: I — 146.
 Молчановський Н.: II — 92; III —
 17, 47, 85, 89, 106.
 Мончаловський: II — 24.
 Морачевський Пилип: II — 28.
 Моргусь: IV — 15.
 Мордовець Д.: I — 151, 165—167;
 II — 16, 23, 25, 27, 33, 34.
 Муравйов (командир большев.): IV
 — 38.

H.

Навроцький (видавець Одеського
 Листка): I — 164, 165.
 Натура С.: II — 52.
 Науменко В.: I — 167; II — 23, 34,
 90, 92, 96—101, 108, 112, 113, 116,
 117; III — 3—8, 16—18, 23, 32,
 54—56, 71, 74, 75, 82, 85, 111, 117
 — 119.
 Наумов: I — 79.
 Непорожній (лікар): I — 114.

¹¹) Вислання Михалевича і ін-
 ших (стор. 126) автор не зовсім точ-
 но називає «на поселення». На по-
 селення висилалося звичайно без-
 срочно. Висилку ж на 3 і 5 років
 звичайно переводили адміністраці-
 но. Автор на протязі своїх спогадів
 всяку висилку називає «на посе-
 лення». Д. А.

Нечуй-Левіцький І.: II — 40, 91,
126, 127, 130.
Низовець Лідія: I — 13.
Никольський: III — 104.
Никон (патріарх): II — 129.
Ніковський А.: IV — 10, 13, 22, 23.
Ніщинський П.: I — 57, 62, 111.
Новицький І.: II — 92.
Номис (Симонов): I — 114.
Носар: I — 153—155.
Носач: I — 35.

O.

Оберучев: IV — 23.
Обнинський В.: III — 26.
Овсянико-Куликовський Д.: II — 8.
Одойник С.: I — 142.
Олар II. (Павлуша): I — 19—21,
25, 29—32, 34, 35, 40, 41, 46, 48,
50, 146.
Оларь Митя: II — 65, 67.
Олександер II (цар): I — 59, 60, 84,
100; II — 43, 58, 59.
Олександер III (цар): I — 60, 84,
120, 135; II — 22, 43, 135.
Олександров В., д-р: I — 100, 104,
105, 121; II — 28, 35.
Олесницький Е.: IV — 24.
Олеся О. (Кандиба): III — 88—89;
IV — 35.
Онацький М.: III — 66.
Опатовський: III — 91.
Оправхата П.: II — 55, 69, 73, 74,
76—81, 83—85; III — 43, 108.
Орловський М., д-р: II — 95; IV
— 37.
Охріменко І.: II — 92.

P.

Павленко В.: III — 87.
Павлик М.: II — 11, 39, 42.
Павловська: I — 116.
Павловський Б.: I — 130.
Павловський М.: III — 88—89, 90,
111, 112, 121, 123, 125.
Падалка Л.: I — 91, 162, 164; III
— 85.
Палацький: II — 128.
Палій С.: I — 167.
Панасенко С. (Васильченко): III —
88—89.
Панкесв: I — 17.

Панченко Ф.: I — 89; II — 3, 87.
Паньківський К.: II — 9, 126.
Панютин (секретар ген.-губ.): I —
59.
Партицький: II — 6.
Пате: I — 44, 57.
Пахаревський Л.: III — 88—89, 122,
124.
Перетц В.: III — 85.
Петляш О.: II — 118.
Петлюра С.: III — 121, 125; IV —
31, 33, 37.
Петров Григорій див. В. Мальова-
ний.
Петрушевський (дир. Часу): I — 16.
Петрушевський О.: I — 16, 17.
Пилькевич О.: I — 133.
Пильчик(ов) Д.: I — 61, 86, 100—
104; II — 9, 40.
Пильчиков М., проф.: I — 103.
Пипін: I — 79.
Писарев Д.: I — 70.
Пихно Д.: III — 36.
Піснячевський В.: III — 68.
Плеве: II — 135.
Погибка А.: II — 5, 24.
Погодин: III — 35.
Подоленко К. див. Стиранкевич.
Поврель: I — 6.
Полтавець: IV — 29.
Полтарескул: I — 7.
Полтарескул Коля: I — 25, 26.
Полтарескул Миша: II — 64.
Полтарескул Ю.: I — 41, 42, 137
— 139.
Полтарескули: I — 15, 140.
Полтарескулиха (удова): I — 137
— 139.
Понятенко П.: III — 88—89.

Порш М.: III — 4; IV — 22, 31, 32.
Потебня О.: I — 105, 106.
Потоцький А., граф: II — 27.
Походзінські: I — 18.
Прокопович В.: II — 107; III — 15,
16; IV — 10.
Псяр Я.: II — 69.
Пугач: IV — 36.
Пятаков: IV — 25, 26.
Пятаков Ю.: IV — 27.

P.

Раллі: I — 57.
Рандаль: II — 44, 49.

Рандаль (директор): I — 43, 45—47, 56.
Распутін Г.: III — 49; IV — 8.
Реверден: III — 94, 96.
Реміх: IV — 26.
Рененкампф (ректор): I — 87, 88.
Репін І.: I — 151, 165¹²), 166; II — 34, 90.
Репін М.: II — 55, 56.
Репін (син): II — 56—59.
Решетников: I — 79.
Рильський Т.: II — 87.
Римарчук Макар: II — 64.
Римарчук Марія: II — 64.
Римарчук П.: II — 61—68.
Рігер: II — 128.
Родзянко (голова Державної Думи): IV — 7.
Родзянко (земле- і домовласник): IV — 19.
Розміріца І.: I — 141; II — 64; IV — 18.
Розміріца: I — 7.
Романчук: II — 130.
Ротмістров Г.: III — 32, 55.
Рубан Е.: II — 72.
Рубан С.: II — 72.
Рубін М. (д-р): III — 67.
Рубінштайн А.: I — 28.
Рубінштейн: II — 89, 94.
Руденко І.: II — 5.
Румянцев (граф): II — 57.
Русов М.: II — 111.
Русов О.: I — 8, 88, 91, 92, 123, 124. 126; II — 87, 89, 94, 97—99, 133; III — 23, 25, 85, 111—113, 115, 117, 120.
Русов О. (лікар): I — 124.
Русов Ю.: II — 132.
Русова С. (з Ліндфорсів): II — 132, 133; III — 85.
Рябошапка (штурмовий): I — 82.
Рябцов: IV — 38.

C.

Сабалдир П. (Майорський): III — 88—89.
Саблатович: IV — 15.
Савич (губернатор): III — 85, 86.
Садик М. (дружина автора): I — 116, 117, 121, 122, 126, 128, 151; II — 17; III — 77, 78, 97.
Садик (сестра жінки автора): I — 117—119, 122.
Савенко А.: III — 36.
Сагайдачний II (гетьман): II — 99.
Садовська М.: I — 66, 68, 84, 102, 157—160; II — 11, 12, 118.
Садовський М.: I — 28, 66, 68, 73, 75, 77, 79, 82, 84, 85, 88, 102, 119 —121, 157—159; II — 11—13, 118, 120, 136, 137; III — 89.
Садовські: I — 75.
Сазонов (агроном): III — 48.
Сазонов (міністр): III — 36.
Сакович (управитель): I — 50, 52, 53, 61, 73, 93, 128—130.
Саксаганський О. (П.): I — 66—68, 72, 73, 75, 84, 102, 119, 157—160; II — 11—14, 118, 120, 136, 137; III — 50, 51.
Саліковський: II — 85.
Самійленко В. (Сивенький): III — 85.
Саранчов: I — 90, 91.
Свирський: III — 79.
Севрюк О.: IV — 22.
Селех: I — 110.
Сембратович Р.: III — 20.
Сенкевич Г.: I — 166; II — 117.
Сигаревич Д.: II — 5, 31.
Сидоров (цензор): III — 91, 104, 105, 125.
Синицький М.: III — 88, 91, 103, 106, 107, 125; IV — 10, 12, 23.
Синявська: III — 69.
Синявський А.: II — 5; III — 69, 70.
Сіміренко В.: II — 33, 108; III — 18—19, 18—20, 36, 59, 75, 80, 81, 98, 102, 106, 110—116, 119; IV — 11, 12.
Сіміренко П.: III — 19.
Сіміренко С. (з Альбрандів): III — 18—21, 113, 114; IV — 12.
Сіміренко Ф.: III — 18, 19.
Сілягін: II — 53.
Січинський М.: II — 27.

¹²) Ілля Репін родився не в Глухові Чернігівської губ., а в Чугуєві Харківської губ. Він був сином «билетного солдата» із козаків, обернених у «воєнно-поселенці». Призвище це в спогадах пишеться «Репін», «Рѣпинъ» і «Репін». Д. А.

- Скачевська Олександра (Краєвська): I — 13, 27.
Скобелев: IV — 7.
Скоропадський П.: II — 36, 95; III — 65; IV — 29, 30, 41.
Скоропис О.: III — 4, 42; IV — 36, 39.
Славинський М.: III — 81, 82, 86.
Сластьон П.: I — 147; II — 119; III — 86.
Смаль-Стоцький С.: II — 126.
Смирнов Г.: II — 5.
Сміщук: III — 87.
Смоленський Л.: I — 43, 57—63, 71, 80, 100, 101, 109; II — 2—3, 3—15, 18, 19, 29—32, 108, 126; III — 18.
Собачкин Т.: I — 147.
Соколов М.: I — 110, 117.
Соколов (херсонський купець): I — 17.
Соколовська: I — 57, 61, 62, 89—91.
Соколовський Е.: I — 43, 57, 61, 65, 67.
Солодило (Саладилов): II — 28, 35.
Станіславський (дяк): II — 80.
Старицький М.: I — 101, 105, 113, 122, 126, 157—159; II — 11, 12, 86, 91, 92, 95, 103, 104.
Стебницький П. (Смуток): II — 16, 35, 36, 83, 106, 134; III — 18, 23, 25, 32, 54, 61, 66—67, 67, 86, 112, 116; IV — 11.
Степаненко В.: II — 103, 113—115, 132, 138; III — 41, 42, 86.
Степаненко О.: IV — 10, 11.
Степовий Я.: I — 147.
Стешанович: II — 120.
Стешенко І.: II — 95, 106, 107, 113; III — 3, 4, 7, 8, 37, 45—47, 55; IV — 10.
Стиранкевич Іван: I — 75, 79.
Стиранкевич К. (К. Подоленко)¹³⁾: I — 75, 76.

¹³⁾ Чи не неправильніше Старинкевич? (У А. Лотоцького теж Стиранкевич — «Сторінки минулого», Варшава. 1932. Отор. 24). У київській громаді було два брати Старинкевичі: старший, Кирило, що звався «Владика» пізніше постригся у іconi і молодший, Іван, що звався «Владичка», пізніше служив у Кишиневі в «дворянській опеці». Д. А.

- Стиранкевичі (брати): I — 75.
Століпін А.: III — 21, 50—52, 72, 95; IV — 8.
Страшкевич В.: II — 101, 107.
Стронін: I — 105.
Струве П.: III — 35.
Суворов (з Камянця): I — 90.
Сумцов М.: I — 105, 106; III — 17.
Сухомлинов: III — 38, 41, 103, 105, 106.

Т.

- Тарковська В. див. Іліна Віра.
Тарковська Н. див. Тобілевич Надія.
Тарковський К.: I — 76.
Тарковський О.: I — 73, 76, 85—93, 97, 121—124, 126, 154.
Телеуца: I — 7.
Теличенко І.: I — 110.
Терепченко І.: I — 90.
Терещенко М.: I — 90.
Терещенко Никола: I — 79.
Терлецький О.: II — 123.
Тимченко Е.: II — 39, 93, 96, 97, 99, 101, 106, 107, 113; III — 14, 31, 55, 56, 58, 86.
Тирба О.: I — 140, 141; II — 64.
Ticco (Madame) Тіссиха: I — 66, 72—74.
Ткаченко М.: IV — 32, 44.
Тобілевич Іван див. Карпенко-Карий.
Тобілевич Карпо: I — 67, 74—77, 126.
Тобілевич Микола див. М. Садовський.
Тобілевич Михайло: I — 68, 75.
Тобілевич Надія (уродж. Тарковська): I — 73, 75¹⁴⁾, 76, 154.
Тобілевич Софія: I — 126.
Тобілевич Назар: I — 76, 126.
Тобілевич Орися: I — 76, 126.
Тобілевич Панас, див. Саксаганський О.
Тобілевич Петро: I — 68.
Тобілевич Юрко: I — 76, 126.
Тобілевичка (мати; уродж. Садовська): I — 74, 75.
Толстой Д., граф: I — 66.

¹⁴⁾ Друкарська помилка. Надруковано «Надія Карповна», мусить бути «Карловна». Д. А.

Толстой Л.: II — 78.

Томашівський С.: III — 110.

Тотлебен: I — 59, 107.

Трегубов Е.: II — 91, 92, 99, 100, 112, 113; III — 46, 117.

Трехбратський А. (новий піп): I — 128, 129, 131, 132¹⁵), 137—139¹⁵).

Трубецької Е., князь: III — 45, 46.

Труш І.: II — 125.

Тургенев І.: II — 59.

Туробойський: I — 91¹⁶).

У.

Уварова Н., графиня: IV — 36.

Унтилов Ф.: I — 6.

Унтилова А. (Краєвська): I — 13.

Ф.

Фальберг: III — 25.

Федак С.: II — 126.

Федоренко (податний інспектор): II — 5.

Фенко: II — 65, 67.

Фердинанд, ерцгерцог: IV — 24.

Фесенко: I — 67, 168; III — 28, 29.

Фесенчиха: III — 28, 29.

Филипев: I — 163, 164.

Фігнер Віра: I — 114.

Флоринський Т.: II — 40.

Франко Іван: I — 114; II — 11, 39, 42, 120, 122—126, 129; III — 14, 57, 83, 86, 96.

Франко О. (з Хоружинських): II — 124.

¹⁵) На сторінці 132 цей піп, назаний о. Антоній, а на стор. 139 о. Петро. Може це ріжні особи? Д. А.

¹⁶) Чи не правильніше «Туробойський»? Автор не точно висловлюється, що він зник з українського круговиду (див. М. Галін «Сторінки з минулого» — спогади. Варшава 1932. Стор. 56). Д-р Туробойський, переживши у Київі тяжку сердечну драму, переїхав до Петербургу і скоро помер від сухот. Д. А.

Х.

Хабалов, генерал: IV — 7.

Харитоненко: I — 90, 97.

Хвошинський: I — 110.

Хилюк Л.: I — 40.

Хилюк Н.: I — 40, 143; II — 64, 65, 67.

Хилюкова К.: II — 67.

Хилюкова (Тихониха): II — 64.

Хитрик: II — 51, 52.

Хмельницький Б. (гетьман): I — 62, 166; IV — 40.

Хмельницький Ю.: I — 166.

Хороманський (ветеринар): IV — 35.

Хороманський: I — 123, 124, 126.

Хоткевич Г.: II — 111.

Хотовицький А.: III — 87, 125.

Хотовицький М.: II — 112.

Хохлич К.: III — 88, 103.

Христюк: IV — 22.

Хрустальов-Носарь: I — 153.

Ц.

Цвітковський Ю.: II — 28, 33; III — 127.

Цигульський М.: I — 6.

Цорн: I — 45.

Ч.

Чайковський П.: III — 27.

Чайковський (поляк): III — 100.

Череватенко: II — 98.

Черепов: II — 52, 70, 71, 73.

Черепова (уродж. Лукашевич): II — 52, 59.

Черкасенко С.: III — 88—89.

Чернишевський Максим (піп): IV — 18.

Чернишевський: I — 70.

Чернявський М.: II — 23; III — 86.

Черняхівська Л.: III — 15, 122, 125; IV — 10.

Черняхівський О., д-р: II — 39, 92, 106, 107; III — 14, 31.

Чехов А.: II — 121.

Чеховський В.: III — 8, 31.

Чижевський П.: II — 106; III — 66, 67, 72.

Чикаленко Вікторія: III — 77, 78.

Чикаленко Галя (сестра автора): I — 14, 20, 39, 40, 41, 50, 63, 83.
Чикаленко (Келлер) Г. (донька автора): II — 21; III — 94, 97.
Чикаленко Іван, див. Годорожій-Чикаленко.
Чикаленко Іван (брат автора): I — 14, 19—22, 25, 28, 39, 44, 49, 50, 52, 53, 57, 63, 67, 152.
Чикаленко Л. (син автора): III — 77—79, 92, 94, 96, 97; IV — 21, 31.
Чикаленко М. (дружина автора), див. Садик М.
Чикаленко Олена, див. Краєвська.
Чикаленко П. (дядько автора): I — 13, 15, 49, 50, 52—56, 63, 66, 67, 74, 77, 80, 93, 94, 116, 117, 128—130, 133—135, 140, 145, 151—153, 160; II — 46, 47; III — 45, 48.
Чикаленко Петро (син автора): II — 62, 63; III — 77—79; IV — 20, 24.
Чикаленко Тодосія: I — 19.
Чикаленко Х. (батько автора): I — 13—15, 19, 34, 35, 44, 48—50, 54, 147; II — 47.
Чиквишвілі: I — 98.
Чубинський П.: II — 87, 94.
Чхеїда: IV — 7.

Ш.

Шаповал М.: IV — 29.
Шафер: IV — 15, 16.
Шахматов А.: II — 98.
Шевченко Л.: II — 90.
Шевченко Маркіян: II — 90.
Шевченко Микита: II — 89¹⁷⁾.
Шевченко П.: II — 89.
Шевченко Т.: I — 63, 92, 98—100, 102, 108, 120, 158; II — 49, 55, 56, 66, 68, 76, 77, 89, 90, 96, 115, 116, 118, 127, 133; III — 19, 95, 96.
Шевченко Ф.: II — 90.
Шевяков: I — 17.
Шейковський: II — 6.
Шелтунов: I — 70.

¹⁷⁾ Варіант продажу авторських прав на твори Тараса Шевченка, переданий небожем поета — не точний. Київська громада купила право не безпосередньо від братів поета. Д. А.

Шелухин С.: II — 106; III — 15, 33.
Шемет В.: II — 108; III — 32, 44, 66, 72, 84.
Шемети (брати): III — 25.
Шерстюк Г.: III — 88—89.
Шидловський: II — 19.
Шиманов (адвокат): I — 100, 104.
Шиманський (інструктор): I — 146.
Шипіцин: I — 114.
Шілєр: I — 44, 57.
Шліхтер: III — 76.
Шміг: I — 95, 96.
Шміт (генерал): III — 103—105.
Шостаковський М.: II — 5.
Шраг І.: II — 94, 99, 103—106; III — 17, 18, 23, 30, 32, 33, 54, 56, 58, 65, 66, 71, 74, 86, 87; IV — 11.
Шраг М.: IV — 22.
Штейнгель Ф. (барон): III — 65.
Шулленникова: I — 114.
Шульга Ф.: II — 5.
Шульгин О.: III — 77.
Шульгин Я.: II — 92, 93.
Шухевич В.: II — 123, 124.

Щ.

Щегловитов: IV — 8.
Щедрин (Салтиков): I — 79, 119; II — 70, 74.
Щербатий П.: II — 82.

Ю.

Юзевович М.: II — 87, 88.
Юрев: III — 95.
Юркевич О., д-р: II — 96, 112; III — 11, 79, 113, 116.
Юрковський: I — 114.
Юревська, княгиня (Долгорука): II — 59.

Я.

Яковис (Мошко Перешорський): I — 128, 149, 150; II — 82.
Яковис Фейга: I — 149; II — 82.
Яковлев (з Острогорщини): I — 110.
Яковлів А.: III — 119.
Якубенко (інж.): II — 90.
Яневський: I — 148.
Яхненко: III — 18, 19.
Ярошевський Б.: III — 86, 87, 124, 125.
Яценко П.: I — 91.

П С Е В Д О Н І М И.

- Білило — Ц. Білиловський.
Білоусенко — О. Лотоцький.
Бобенко — А. Бибик.
Васильченко — С. Панасенко.
Виборний Макогоненко — М. Левицький.
Вихор — Ю. Балицький.
Грімач — Б. Грінченко.
Дніпрова Чайка — Л. Василівська.
Журбенко — О. Коваленко.
Загірня — М. Грінченко.
Ісремія Галка — М. Костомаров.
Карпенко-Карий — І. Тобілевич.
Квач — Ю. Кvasницький.
Комар — М. Комаров.
Конощенко — А. Грабенко.
Копач — ротмістр гвардії Балашов.
Левенко — М. Леонтович.
Леся Українка — Л. Косач (по му жу Квітка).
Лобода — М. Лободовський.
Майорський — П. Сабадир.
Мировець — В. Дурдуковський.
Марко Вовчок — М. Маркович.
Мирний — П. Рудченко.
- Номис — М. Симонов.
Обережний — П. Михалевич,
Олена Пчілка — О. Косач (уродж. Драгоманова).
Олесь — О. Кандиба.
Певний — Т. Зіньківський.
Петров — В. Мальованый.
Подоленко — К. Старинкевич.
Ратміров — ген. Альбединський.
Садовська-Варилотті — М. Тобілевич.
Садовський — М. Тобілевич.
Саксаганський — О. Тобілевич.
Сивенький — В. Самійленко.
Смуток — П. Стебницький.
Степняк — С. Кравчинський.
Трейман — Ю. Кvasницький.
Уманець — М. Комаров.
Хорс — В. Сіміренко.
Хуторний — Т. Лубенець.
Чайченко — Б. Грінченко.
Школиченко — М. Кононенко.
Щедрин — М. Салтиков.
-

ЗМІСТ.

Від Комітету «Фонду»	5
Додаток. Стан каси «Фонду імені Є. Чикаленка» на 1. VII. 1932 .	6
Уривок з моїх споминів за 1917 рік	7
Іменний показчик	43
Псевдоніми	55
